

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

331 99

67

19 NOV 2010

W-53

ԲՈԳԲԵՑ ԸՅՎԱԶՆԵՆՑ

20 JAN 2006

ԱՅ. Երևանի Կոնսերվատիվ Մանկավարժական Վարժարան

ՀԻՍՏՈՒ ԵՐԾԻՐԸ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Վ Է Պ

1801—1829 թ.

ՈՎԿԱՍԻ ՏԻՐԵՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐԻՏԵՄԵՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ

Կարգի
Քարտեզ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Վարդապետյանի

Типография М. ВАРТАНЯНЦА, ВЕЛЬЯМ. УЛ. Д. № 7.

1901

111 01 2013

19398

Handwritten signature

ՅԱՌԱԶԱՐԱՆԻ ՏԵՂ

зволено [Цензурою. Тифлисъ 26 го. Февр. 1901

230

936-52

Ճիշտ հարիր տարի սրանից առաջ, այն է 1801 թուականին, Վրաստանը Ռուսիայի ձեռքն անցնելուց յետոյ, Պարսկաստանը հանգիստ քուն չունէր: Ես գգում էր, որ վաղ թէ ուշ Ռուսիայի անեղ գործութիւնը իւր վրայ է գալու եւ ամեն ինչ խորտակելու ու ոչնչացնելու է. գգում եւ համոզուած էր, որ Կովկասի հարաւային երկրներն էլ վաղ թէ ուշ իւր ձեռքից գնալու են, ուստի եւ տեղացիին արագութեամբ պատրաստութիւն էր տեսնում, որպէս զի նախ քան Ռուսիայի քայլը, ինքն սկսի եւ ինքը հարուած տալով հեռացնի նրան իւր երկրի սահմաններից: Ես զօրքեր էս ժողովում ու կենդորոնացնում իւր սահմանազիւղում դրանով էլ քաւական շէնքերով, հայ ազգաբնակութեանը, որից մեծ երկնիւղ էր կրում, բշտ տանում էր դէպի Պարսկաստանի սորթերը, սոյն ինչ մոլլաները յայտնի յորդոյնէն: Լին կարողում թուրք ազգաբնակութեանը եւ սոր

բազան պատերազմ քարոզելով ոտի կանգ-
նեցնում տեղական թուրքերին հակառակ քրիս-
տոնեայ տարրի: Բայց Ռուսիան խաղաղասէր
հոգով տոգորուած, դեռ չէր հաւատում թէ Պարս-
կաստանը, առանց մի որեւէ պատճառի, պատե-
րազմ կըսկսի իւր դէմ, ուստի դեսպանութիւն էր
ուղարկում Պարսկաստան ամենախաղաղ նպա-
տակներով: Պարսկաստանը արեւելեան ազգերին
յատուկ քաղաքականութեամբ, բանակցութիւնը
երկար տարիներ շարունակ ձգձգում էր ու ինքը
շարունակ գինում: Երկրները արդէն պատրաստ
էին. Մի փոքրիկ կայծ էր պէտք այդ երկրները
ռանկելու եւ այդ կայծը հեռու չէր: Հեռու չէր, այդ
ամենքը գիտէին, թէ պարսիկները, թէ Կովկասի
ազգաբնակիւթիւնը եւ թէ Վրաստանի ոռոս կա-
ռավարիչները. սակայն Պետերբուրգի արքունիքը
դեռ չէր հաւատում դրան: Եւ չէր ուզում՝ զուր
արին թափել: Եւ խնայում էր մարդոց կեանքը:
Հայ տարրն էլ զգում էր, որ վաղ թէ ուշ պիտի
գայ ազատութեան ժամը, վաղ թէ ուշ պիտի վերջ
դրուին իրանց տանջանքներին եւ նա աչքերը
դարձրած դէպի Էջմիածինը, դէպի իւր Գահակալը,
սպասում էր այնտեղից մի ձայնի, մի նշանի, որ
ոտքի կանգնի ու կեանքը դնի քրիստոնեայ եղ-
բայրների համար, սակայն այդ ձայնը դեռ չկար,
այդ նշանը դեռ չէր երևում, Էջմիածինը դեռ
ուրիշ բաներով էր զբաղուած: Եւ, կաթողիկո-
սական ընտրութեան համար, գտնւում էր երկ-

պանակութեանց մէջ եւ չ'կար մէկը, որ հոգս
քաշէր տառապեալ հայ ազգաբնակիւթեան վէր-
քերը դարմանելու. Տէր Ղուկաս ծերունի կաթո-
ղիկոսի 1799 թ. դեկտեմբերին վախճանուելուց
յետոյ, մինչդեռ Ռուսաստանի Առաջնորդ Յովսէփ
Երկայնարազուկ Արղութեան արքեպիսկոպոսը,
որ նշանաւոր եւ յայտնի դիրք ունէր Պետեր-
բուրգի արքունիքում, 1800 թ. յաջողեցրեց իրեն
կաթողիկոս ճանաչել տալ եւ հետեւեալ 1801
թ. փետրուար ամսին մուտք գործեց Թիֆլիս
մեծ հանդիսով եւ մինչդեռ պատրաստում էր
գնալ Էջմիածին, Թիֆլիսի բաղանիքում լողա-
նալուց յետոյ մրսեց, հիւանդացաւ եւ Մարտի 9-ին
կնքեց իւր մահկանացուն: Այդպիսով Էջմիածնի
միաբանութեան համար նոր ասպարէզ բացուեց
երկպառակութեան, որը պատմութեան մէջ «Դա-
ւիթ—Դանիէլեան» անուան տակ հռչակուեցաւ եւ
պատճառ դարձաւ երեք պետութեանց միջամտու-
թեանց այն է Ռուսաց, Պարսից եւ Օսմանցոց:
Մինչդեռ Էջմիածնի միաբանութիւնը ընտրել էր
Դանիէլին կաթողիկոս եւ հրաւիրագիր ուղարկել
Երոկեա բաղաքը նրան հրաւիրելու, Դաւիթը
յաղթութիւնը տանելով, 1801 թ. ապրիլի 28-ին
ընտրութեամբ օծում է կաթողիկոս եւ բռնում
հայրապետական գահը: Մեր վիստագրութիւնից
դուրս լինելով նկարագրել Դաւիթ—Դանիէլեան
երկպառակութեան մանրամասնութիւնը մենք կա-
րող ենք ասել միայն, որ վերջը յաղթութիւնը

տարաւ Դանիէլ Կաթողիկոսը, քայց ինքն էլ 1808 թ. Երեւանի քերդի մէջ կնքեց իւր քազմաշարքար կեանքը, իսկ հետեւեալ 1809 թ. ընտրուեց Եփրեմ Կաթողիկոսը, թէեւ Դաւիթը կրկին ամեն կերպ աշխատում էր պարսից մեծամեծներին իւր կողմը ձգել եւ բռնի գահ քազմել: Մինչ այս, Պարսկաստանը, Ռուսաց կաթողիկոսութեան միջամտութիւնը եւ նրանց հետզհետէ յառաջանալը ի նկատի ունեցած, պատրաստում էր դուրս քշել ռուսներին Կովկասից, այն ինչ Ռուսաց պետութեանը մեծ վտանգ էր սպառնում: 1811—12 թուականն էր: Եսապօլէօնը սկսել էր իւր արշաւանքը դէպի Ռուսիա եւ Ռուսիան էլ Կովկասով զբաղուելու ժամանակ չունէր: Այդ միջոցին ռուսական զօրքերը Կովկասում շատ քիչ էին եւ այն էլ ցրուած գանազան կողմը, այնպէս որ դրանց դրութիւնը խիստ խախտւտ էր Կովկասում, երբ օգնութեան հասաւ հայ ազգաբնակչութիւնը զլուխ ունենալով Եփրեմ Աշտարակեցուն: Եփրեմ Աշտարակեցին դեռ արեղայեղած ժամանակ սկսել էր ցոյց տալ իւր եռանդուն գործունէութիւնը եւ անյողողող կամքը, ննթարկելով իրեն թէ Եփրեմ Կաթողիկոսին եւ թէ Էջմիածնի միաբանութեանը: Մօտ 44 տարեկան հասակում Եփրեմ արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին 1814 թուին Վրաստանի առաջնորդութեան պաշտօնն ստանձնելով, ռուսաց պետական նշանաւոր անձանց հետ սերտ կապ կապելով,

հոգով եւ մարմնով նուիրուեց նախ Էջմիածինը Պարսից բռնութիւնից ազատելու եւ երկրորդ իւր սիրեցեալ ազգի տառապանքները թեւացնելու: Այդ քանը զլուխ քերելու համար նա շինայեց ոչ մի միջոց թէ խօսքով եւ թէ գործով, այն է այլ եւ այլ ժամանակ պաշար հասցնելով ռուսաց զօրքին եւ յորդորներ կարդալով հայ ազգաբնակչութեան. նա ծիգ էր թափում օգնելու ռուսներին այդ քաւական շէր, նա ամեն կերպ աշխատում էր կարգի ձգել հոգեւորական դասը, դուրս քերելով նրան տգիտութեան խաւից եւ այդ քանի միակ դարման գտաւ Եփրեմեան Դպրոցի կառուցումը, որը գոյութիւն ունի ահա 75 տարից էլ աւելի:

1825 թ, Աղէքսանդր Ա. կայսրը վախճանուելով նրա տեղ գահ նստեց նորա երկրորդ եղբայր Եկեղայոս Պաւլովիչը: Այդ միջոցներին Պարսկաստանի Աբաս—Միրզան կարծելով թէ ինչ ինչ յնդափոխութիւններ պիտի ծագեն Ռուսիայում եւ պատճառ դառնան ներքին խռովութեանց, ամեն պատրաստութիւններ տեսած, զօրքերը գունդագունդ սահմանագլուխ ուղարկեց: Կովկասի կառավարչապետ Երմօլովը նկարագրում էր այդ բոլորը եւ արքունիքից օգնութիւն խնդրում: Սակայն Պետերբուրգի արքունիքը չէր հաւատում թէ Պարսկաստանը այդպիսի նենգաւոր քայլ կանի, քանի որ երկու պետութիւնների մէջ էլ քանազանացութիւն էր սկսուած սահման-

ների համար: Սակայն մինչ այս մինչ այն 1826 թ. Յուլիսի 16-ին Պարսից զօրքերը ահագին քանակութեամբ թափուեցին Փամբակի եւ Շորագեալի սահմանները, ջարդեցին ոուսաց սակաւթիւ վաշտերը. կոտորելով հայերին եւ թալանելով նրանց գիւղերը: Գրեթէ նոյն օրը Աբաս—Միրզան էլ 60 հազար զօրքով մտաւ Ղարաբաղ: Եւ Ռուս—Պարսկական պատերազմը դարձաւ անխուսափելի:

Հ Ի Ի Ս Ի Ս Ի Ա Ր Ծ Ի Ի Ը

Ա.

Հ Ա Ռ Ա Չ Ա Ն Ք Ի Ե Ի Տ Ա Ն Ջ Ա Ն Ք Ի Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ը

Տասն և իններորդ դարի սկիզբն էր: Հայոց աշխարհի ցուրտ ձմեռը վերջանում էր: Լուել էր սառը քամին. նա էլ չէր երգում, հառաչանքներ չէր հանում ու կատաղի գազանի նման ոռնում, այլ շունչը կտրած պահուել էր, թագնուել ու տեղի տուել գարնան կենսատու եղանակին: Թմրած կեանքը արթնանում էր, բնութիւնը զարթնում և տեղի տալիս եռուն և աշխոյժ կենդանութեան: Բայց բնութեան հրաշափառութիւնը չէր համապատասխանում մարդոց սրտերի տրամադրութեանը: Մի տեսակ շարագուշակ շշուկ պտտում էր մարդկանց սրտերում. որը ցաւեցնելու չափ կսկիծ էր ազդում նրանց սրտին: Հառաչանքներ էին դուրս թռչում հայերի սրտերից ու նրանք աս ու դողով սպասում

էին զարնան գեղածիծաղ օրերին, որոնք փոխանակ
կննդանութիւն աւետելու, պիտի բերէին իրանց հետ
հառաչանքի և տանջանքի օրեր... Եւ նշն էր ժողո-
վրդին յուսահատեցնողը, ինչ շարագուշակ դէպք նը-
րանց ձգել էր յուսահատութեան և երկիւղի մէջ—
յայտնի չէր. սակայն մի տեսակ խուլ, անորոշ շնչիւն
պտտում էր բերնէ բերան և նրանց աւելի յուսահա-
տեցնում... Գիւղացին էլ չէր շտապում դաշտ իւր
հողը վարելու, իսկ քաղաքացին լուռ իւր ոսկին և
արծաթն էր ժողովում ու խոր գետնի մէջ թաղում:
Եւ դուր չէր հայերի աճն ու երկիւղը՝ պարսիկ-
ներն ու թուրքերը իրանց սրբին էին սրում, հրա-
ցանները սրբում ու ատամները կրճտացնելով սպա-
սում այն բուպէին երբ հրաման պիտի ստանան սրա-
խողխող անելու բոլոր գեաւուրներին, որոնք ապ-
րում են Շահի երկրներում: Նրանք սպասում էին
ցանկալի այդ նշանին՝ սկսելու կոտորածը և իրենց
վրէժը թափելու անպաշտպան հայի գլխին, որը դա-
բերից ի վեր ընտանելով իւր բնիկ հայրենիքում,
կրում էր նրանցից սոսկալի տանջանքներ և լուռ հե-
կեկալով իւր սև բազուր ողբում... Քայց այժմ հասել
էր ժամը, մահուան և կեանքի ճգնաժամը: Գարբերից
ի վեր նա լուսթեամբ տուել էր պարսկին ու թուր-
քին իւր գոյքը ու կարողութիւնը. նա լուռ, սրտի
կակիծով տաշել էր իւր ընտանիքի պատուի վիրա-
ւոյանքը, երբ իւր կենն ու զուտորը, պարսկի տըռ-
փանքին զոհ էին գնացել, երբ իւր սիրասունն զաւա-
րէին իւր աչքերի առաջ էին մտրթել. բայց այժմ հա-

սել էր ժամը... Ահաւոր ժամը վրէժխնդիր լինելու
իւր դարաւոր բարբարոս թշնամուց և թօթափելու
ծանր լուծը: Եւ Պարսիկները այդ զգում էին. նրանք
այդ հասկանում էին և աւելի բորբոքում, աւելի կա-
տաղում: Նրանք հասկանում էին որ այն ազգը, որին
զարբերից ի վեր թափել էին, տանջել էին և նրանց
գոյքն ու կեանքը իրենցը համարել. այսօր թէ վաղը
պիտի խուլի իրենց ձեռքերից և իրենք յաւիտեան
պիտի զրկուին դրանից: Եւ դուր չէր դրանց երկիւղը:
Հեռու հիւսիսում երկզլխեայ մի Արծիւ էր երևացել,
որը բազմաշարշար աղզի տանջանքը տեսնելով, գա-
լիս էր դուրս պոկելու բարբարոսների ձեռքից և
նրանց կեանքի և գոյքի ապահովութիւն տալու: Պար-
սիկները տեսնում էին երկզլխեայ Արծիւը և սոսկում,
որոնք կատաղած արժան չէին ուզում ծախել այդ
անուշ պատուը: Մինչդեռ պարսկական զօրքերը կազմ
և պատրաստ հեղհեղում էին դէպի Արաստանի սահ-
մանները, Կովկասի տեղական թուրք ընտանիքներն էլ
խմբեր էին կազմում և սրբեր սրում աւարառութիւն-
ները սկսելու: Նրանք իրենց ընտանիքները ուղար-
կում էին դէպի անմատչելի լեռներն ու ծերպերը և
իրենք անհամբեր սպասում նշանին . Եւ այդ նշանը
տրուեցաւ... Մոլլաները մզկիթներում յայտնի կեր-
պով սկսեցին զոգոհել թուրքերին՝ կոտորել անխնայ
հայերին, առանց խնայելու սեռին, մանկան ու ծե-
րին... Եւ նրանք սկսեցին աւարն ու կոտորածը:
Գարնան գեղածիծաղ եղանակը սեացաւ հայերի գր-
խին և նրանց այրուղ գիւղերի ծուխը սեացրեց պայ-

ծառ երկինքը: Հայերը խումբ — խումբ, սարսափած սկսեցին ցրուել դէպի հիւսիս, այնտեղ ուր սաւառնում էր երկգլխեան Արծիւը և իրանց աղաչաւոր ձեռքերը տարածելով դէպի նա՝ օգնութիւն հայցել... Յոյս ու հոգի էր ներշնչում երկգլխեան Արծիւը հայերին և նրանք աղօթում էին Բարձրեալն Աստծուն արիութիւն Արծւի թևերին, որ իրանց օգնութեան հասնի: Աստուած լսեց հայերի ջերմնաւանդ աղօթքը և երկգլխեայ Արծիւը սրացաւ դէպի Ս. Էջմիածինը, դէպի հայութեան կենդրոնը...

Բ.

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Խնչպէս մի վիթխարի, Վարդաբլուր լեառը դուրս էր ցցել իւր կուրծքը Լօռուայ սարահարթի միջից և լուռ նայում էր իւր շուրջը գտնուած բարձրաբերձ սիրուն լեռներին: Նրա գագաթին Կորիկեր հայոց թագաւորը դեռ 499 թուականին Աշոտ Մարդպանի ձեռքով կառուցել էր երկու եկեղեցի իւր հոգւոյ թողութեան համար, բայց, հոգուց դատ, նա շտապել էր այդ դուրս ցցուած բլրակի գլխին կառուցանել մի բերդ թշնամիների դէմ պաշտպանուելու համար: Այն օրերից անցել էին դարեր, .. Կորիկեր հայոց թագաւորի և Աշոտ Մարդպանի աճիւնները վաղուց մոխիր կտրած հանգստանում էին հողի մէջ և նրանց կառուցած բերդի և եկեղեցիները փշրանքները միայն մնում էին այդ սիրուն բլրի գագաթին, երբ մի խումբ փախստականներ, իրենց մայրենի երկրից հալածուելով, եկել կանգ էին առել Վարդաբլուրի վրայ և ապաւինել Կորիկեր թագաւորի բերդի փշրանքներին, ուր զիշերները սաւառնում էր Կորիկերի սուրուականը և նայելով փախստականների թշուառութեանը գառնազին լալիս էր և արևի անդրանիկ կենսատու ցօրքերը դեռ չդցած իջնում մութ գերկզման և խորը հառաչում...:

Գիշեր էր, մութ, ահաւոր գիշեր Ուր որ հե-
ռուն, բարձրաբերձ կանաչադարձ լեռների գլխին,
փայլվում էր փայլակը և ապա լուում խուլ որոտ-
մուտքը, որը մի տեսակ անորոշ, բայց ահաւոր սառ-
սուռ էր ազդում մարդու սրտին: Փայլունքի փայր-
կենական լոյսի տակ, մի ակնթարթ միայն, երևում
էին հեռու լեռներն և ապա կրկին ընկղմւում խորին
խաւարի մէջ: Ոչ մի ձայն, ոչ մի շուկ չէր լուում
Վարդաբլրի գլխին, փոքրիկ տափարակի վրայ, աւերակ
բերդի և մատուռների միջից, ուր ժողովուած էին մի
քանի հարիւր փախտական հայեր, կին, մարդ, երե-
խայ և անատուններ, որոնցից մի քանիսը արդէն խոր
քնի մէջ էին ընկղմուած, իսկ մի քանիսը թիւր ընկած
այս և այն պատի ու ժայռի վրայ, լուռ մտածում
էին... Հինգ թէ վեց հոգի բլրի զանազան անկիւն-
ներում պահպանութիւն էին անում և լուրջ հսկում,
որ թշնամիները յանկարծ յարձակում չ'գործեն: Պա-
հապաններից մէկը բարձրաթիկունք, թխարդէմ երկ-
տասարդ էր, մօտ քսանհինգ տարեկան հասակի, որը
բլրի հէնց գազաթին, լերկ ժայռի վրայ թիկն տուած
նայում էր իւր ոտքերի տակ: Գիշերային խաւարի
մէջ նրա աչքերից կարծես կրակներ լինէին ցայտելիս
և նա տեսանելիքն ու լսելիքը լարած լուրջ հսկում
էր շուրջը և իւր սուրբ պարտականութիւնը կատա-
րում: Նա բնրւնում, հասկանում էր իւր հայրենա-
կիցների թշուառ գրութիւնը, նա հասկանում էր պա-
հապանի բուն նշանակութիւնը, նա գիտէր որ մի
քանի հարիւր հայրենակիցների կեանքն ու փրկու-

թիւնը պահապանների աշարջութեանն է յանձնուած,
ուստի և ուզում էր արդարացնել, որ ինքը յիրաւի
արժան է այդ վստահութեան, որ ինքը պատրաստ է
իւր կեանքը դնելու իւր հայրենակիցների փրկութեան
համար: Ասլանը (որի ազգանունը փոխել էին ա-
նուան), իւր հրացանի կոթը պինդ բռնած, ետփուն-
ջու մէջ կողոլուած և մորթէ գլխարկը մինչև ականջ-
ները խրած, ժայռի գլխից դիտում էր հեռուն...
բայց հեռուն ոչինչ չէր երևում. մի վայրկիան միայն,
երբ լուսաւորում էր փայլակը, նա լայն բացած աչ-
քերով, առաջն էր նայում, ամեն կասկածելի բան
աչքի տակով անցկացնում և ապա կրկին տիրում էր
խաւարը, իսկ երբ լուում էր որոտը և տիրում ահաբ-
կու խորին լուսթիւնը, այն ժամանակ նրա ականջին
պարզ հասնում էր հեռու, խոր ձորի մէջ գլորուող Գե-
բեռ գետակի խուլ, բայց պարզ խոխոջելու ձայնը:

— Չէ անիծուած թուրքերի նշոյլ չկայ, նրանք
չեն համարձակուի այս կողմը գալու, մոմուաց ինքն
իրեն Ասլանը և ականայից յետ նայեց, ուր ցցուած
էին անխօս պարիսպների սուր սուր ժանիքները:
Ասլանի սիրտը մի տեսակ կսկիծաց, շիթմուեց երբ
նայեց հին հին պարիսպների ժանիքներին: Նա քիչ
շատ կարգացած էր, հասկանում էր թէ ում ձեռա-
կերան են գործա, ուստի և մի հառաչանք դուրս
թռաւ նրա բերանից, ու ինքն իրեն կրկին մրժբաց —
Մինչև երբ Երարիչ Ատուած, մինչև երբ մենք պիտի
տանջուինք անօրէնների ձեռքին, այս քուրը, այս
հոգը, այս պարիսպները սղոզուած են մեր նախնիք-

ների արիւնով և մենք կրկին ողորում ենք... Բայց հասա ժամը, Հիւսիսի Արժիւր սլանում է դէպի մեզ և մենք շուտով ազատութիւն կստանանք և կըլերջանան մեր տանջանքները... Ներսէս... Աստուածափայլ Ներսէս... Խուլ դղրդիւնը ընդհատեց նրա մտքի թիւը և նա ակամայից երեսը խաչ հանեց:

Անցաւ մի քանի րոպէ, Ասլանը մտադրաւ ցած էր նայում, երբ փայլակի լոյսի տակ նկատեց մի ինչ սր սև առարկայ, որը կարծես դէպի լեռան էր սողում: Երկրորդ փայլի լոյսի ժամանակ նա ուշադրութեամբ նոյն տեղին նայեց, բայց սև առարկան այլևս նոյն տեղը չնկատեց: Կասկածը պատեց Ասլանին և նա աչքերը բացած մթութեան մէջ այն կողմն էր նայում և աշխատում թել գէթ կասկածելի մեղսունջ կամ ձայն, բայց հակառակի նման որտեղից որ էր քամին սուրարով անցաւ Վարդաբլրի վրայով և շոյեով Ասլանի դէմքը, սլացաւ առաջ...

— Ե... փորձանքը մօտենում է, ինչպէս երևում է մենք չըջապատուած ենք լրտեսներով, ասաց ինքն իրան և հրացանի չնիկն ուղղեց, ապա առանց շշուկ հանելու անցաւ մօտակայ պահապանի մօտ, նրան զգուշացրեց և կրկին իւր տեղը դարձաւ: Որոտը հետզհետէ սաստկանում էր և փայլակները մինը միւսի յետևից փայլում:

Քիչ ժամանակ անցաւ և Ասլանը նկատեց, որ իրենից մի փոքր հեռու, մերկ սուրը ձեռքին, բարձրանում էր մի ինչ որ մարդ, կասկած չկար որ եկողը իրենցից չէր կարող լինել, այլ թշնամի էր,

ոչը գալիս էր կամ լրտեսելու կամ պահապաններին սպանելու և Ասլանը առանց երկար սպասելու հրացանը դէպի նա ուղղեց և երբ փայլակը կրկին լուսաւորեց նա չնիկը քաշեց և արձակեց: Բայց նա նշանից վրիպեց: Եկող մարդը մի քանի թոխը արաւ և անյայտացաւ խորին խաւարի մէջ, այն ինչ փաստական խմբի միջից 40 - 50 մարդիկ դուրս թրուան և բռնեցին լեռան այս ու այն կողմը:

— Ի՞նչ էր, ս՛վ էր հարցնում էին Ասլանին ամեն կողմից:

— Աստուած վկայ, թուրք Նազին էր առաջս կանգնած, ասում էր Ասլանը, նա մերկ սուրը ձեռքին բարձրանում էր լեռան գլուխը, երևի մենակ չէ, առաջ ինքը եկել էր լրտեսելու, պէտք է հետևել նրան:

— Այ, աւելորդ է, ասաց հասակաւորներից մէկը, լեռան գլուխը պէտք է լաւ պահպանել մինչև առաւօտ, իսկ առաւօտ այստեղից պէտք է րոշիլ դէպի Հաղբատայ ձորերը:

— Մենք բոլորս կընտանք, կանչեցին այս ու այն կողմից կտրիչ երիտասարդները և Ասլանի կարգադրութեամբ լեռան գագաթը ամուր շլթայով շրջթայեցին: Քշնամին և թէ լինէր տասն անգամ աւելի, էլ դրանց գնաս չէր կարող տալ: Եւ յիրաւի թշնամին այն գիշեր էլ չերևաց: Որոտը իր որոտմունքը շարունակեց, բայց երբ բացուեց կենսատու առաւօտը նա լռեց և կորաւ բարձրաբերձ լեռներից էլ հեռու...

Գ.

ԱՍԼՍՆ

Օրը բացուեց... Լօռուայ հրաշալի լեռները թաւ-
 շեայ կանաչով պատած, դուրս ցցեցին իրենց պերճ
 կուրծքերը. Վարդարուրն էլ ցնցուեց և իր կատարին
 ապաւինած փախտականներին արթնացրեց: Մի քա-
 նի հարիւր հոգի այս ու այն անկիւններէց դուրս
 թափուեցին և սկսեցին ճանապարհի պատրաստու-
 թիւններ տեսնել: Երկար չէր նրանց պատրաստու-
 թիւնը: Հարսները շտապով կաթը կթեցին, երեխա-
 ներին ծիծ տուին և ապա շալակներին պինդ կապե-
 ցին: Երիտասարդների մի խումբ իրանց ձիերի թամ-
 քերը պատրաստեցին և սրերն ու հրացանները կարգի
 բերին: Խմբի գլխաւորը՝ Օհանէս ապին, որը մօտ
 60 տարեկան մարդ էր, խանչալը գօտիում կապած,
 հին չախմախ թուանքը ուսին, շարունակ այս այն
 խմբին էր մօտենում ու շտապեցնում: Ապա նա մօ-
 տեցաւ այն խմբին ուր կանգնած էր Ասլանը և լուս
 հեռուն էր դիտում:

— Ասլան, քեզ մատաղ, դու մեր հիւրն ես, ես իրա-
 ւունք չունիմ, բայց մեր ճանապարհները մի է, դու
 ձիաւոր ես, մենք ոտաւոր, առ հետդ չորս հինգ ձիա-
 ւոր և առաջ անցէք, թշնամու դիրքերը դիտեցէք
 և ժամանակն մեզ իմաց տուէք, մինչև տեսնենք

Աստուած էլ ինչ պատուհաս է բերում մեր գլխին:
 — Հիւրս ո՞րն է, Օհանէս ապի, դուք ամենքդ մեր
 եզրայրներն ու քոյրերն էք և ես պատրաստ եմ կեանքս
 դնելու ձեզ համար. նեղ օրերին լայն օրեր էլ կան
 Աստուած ողորմած է կանցնին տառապանքի և վշտի
 օրերը և կըգան ուրախութեան օրեր:

— Ախ, ուր էր թէ այդպէս լինէր, ասաց Օհանէս
 ապին և խոր հոգոց քաշեց. ջուխտ արցունքներ ըն-
 կան նրա աչքերից, որը անտես չմնաց Ասլանից:

— Մի լար, մի յուզուիր, Օհանէս ապի, գիտեմ,
 տունդ տեղդ քանդուեցաւ, գիտեմ, սիրուն դաշտերդ
 մնացին Շորագեալ, բայց կըգայ ժամանակ երբ նո-
 րից կվերադառնաս այնտեղ և հանգիստ, հեռու պարս-
 կական բռնութիւնից բո վերջին օրերը կանցկացնես:
 Հեռու չէ այն օրը, Ռուսաց յաղթական զօրքերը շու-
 տով կ'ջարդեն պարսիկներին և հայերին ազատու-
 թիւն կրտան:

— Ոյժ և կարողութիւն նրանց թեւերին, ասաց
 Օհանէս ապիրը և ապա գլխարկը վերցնելով, աչքերը
 դէպի երկինք դարձրեց ու կանչեց. — Ողորմած Աս-
 տուած, խլճայ հայ ազգին, Ռուս քրիստոնեայ թա-
 գաւորին տուր երկար կեանք որ ազատի մեզ դարևոր
 տանջանքից:

— Ամէն, կրկնեցին մի քանիսը:
 Այդ ժամանակ Կորիկեր հայոց թագաւորի զի-
 նած մատրան զանգը զողանջեց: Ամենքը գլխարկները
 հանեցին ու շտապեցին դէպի այն կողմը: Մատրան
 մէջ քահանան սկսեց առաւօտեան ժամերգութիւնը և

զիւ ձայնով սկսեց «Առաւօտ Լուսոյ» շարականը: Փախստականներն մի մասը արդէն խռնուած էր եկեղեցում, իսկ միւս մասը դուրսը ծռնկ չորած՝ լուռ ձայնակցում էր տէրտէրի եղանակին: Կին, երեխայ, աղջիկ ու մարդ խառնուել էին իրար հետ ու ջերմեռանդ աղօթում էին: Երբ վերջացաւ ժամերգութիւնը, ամենքը ոտքի ելան և սպասում էին Օհանէս ապօր հրամանին: Ասլանը մօտեցաւ նրան:

— Մենք պատրաստ ենք Օհանէս ապէր, ասաց նա:

— Գնացէք, տէրը ձեզ հետ, միայն շատ հեռու չբռնար, Օձնայ գիւղի մօտ սպասեցէք մեզ, այս գիշեր այնտեղ կիջևանենք:

Ասլանը երեք ուրիշ ձիաւորների հետ ցած իջաւ բլրից: Քիչ յետոյ ցած իջաւ խումբը և ճանապարհ ընկաւ դէպի Օձուն գիւղը: Այստեղ հարկաւոր է մեզ կանգ առնել և նկարագրել թէ ինչ խումբ էր, նրանցից և ուր էր գնում դա:

1801 թուին Վրաստանը Ռուսաց ձեռքն անցնելուց յետոյ, Կովկասի հարաւային մասը գտնուում էր երկուների մէջ և ռուսաց ու պարսից անընդհատ պատերազմների ասպարէզ ծառայում: Երևանայ, Եւրազեայի ամբողջ վիճակը քարուքանդ էր լինում: Պարսիկները նկատելով որ ռուսական զօրքերը վաղ թէ ուշ պիտի խլեն այդ երկիրը և բացի դրանից նկատելով, որ հայ տարրը աւելի հակումն ունի դէպի Ռուսիան, որպէս Քրիստոնէայ պետութիւն և յայտնի թէ անյայտ կերպով աջակցում է ռուսաց, խումբ

խումբ յարձակում էին հայ գիւղերի վրայ, աւերում, սպանում, կողոպտում և հրոյ ճարակ դարձնելով գիւղերը, կենդանի մնացածներին գերում էին ու տանում դէպի Պարսկաստանի խորքերը: Բայց հայ տարրը քնած չէր. նա լաւ էր համարում մեռնել պարսկի սրից, քան գերի գնալ նրան և ոգևորորած ռուսներով մինչև վերջին շունչը կուռում էր պարսիկների դէմ և կամ փախուստ տալով ապաւինում դէպի Վրաստանի սահմանները, ուր աւելի ապահով էր և պարսիկները չէին համարձակում ոտք դնելու:

Այդ փախստական խմբերից մէկն էր, որ Եւրազեայ դաշտից, պարսիկների բռնութիւնից փախչելով, շտապում էր գնալ դէպի Թիֆլիս և ապաւինել Ռուսաց, Բայց հեշտ չէր գնալը: Բորչալուի, Եամազանոյ և Ղարաբաղի բնիկ թուրքերը ոտի էին կանգնել և ամեն բոպէ յարձակում էին այս ու այն փախստական խմբի վրայ ջարդում էին նրան, կողոպտում և սիրուն օրիորդներին ու հարսներին գերելով, տանում այս ու այն սարդարին կամ խանին նուիրում: Օհանէս ապօր խումբն էլ հէնց դրանցից էր փախնում: Թէև ունէր իւր մէջ պահպանող ոյժ, բայց մի փոքրիկ խումբը ինչ կարող էր անել մեծ թուրք խմբին, եթէ նա յանկարծ յարձակում գործէր: Երիտասարդ Ասլանը այդ միջոցներին Եջմիածնից դառնում էր Թիֆլիս, իր ճանապարհին հանդիպելով նոցա, ընկերացաւ նրանց հետ և խօսք տուեց ընկերակցի սինչև Թիֆլիս:

Գ.

ՄՐՏԻ ՄԷՋ ԿՍՅԾԵՐ

Չատին դադ լեռան փեշերի տակ, խոր ձորի մէջ, Կէրէտ գետը այս ու այն քարին դիպչելով, փրփուրներ հանելով՝ գծուածի պէս վազում էր առաջ... Նա վազում էր ու հառաչում, հառաչելիս լերկ քարերը ծուռւմ էին ու արտասուում... Կէրէտի յորձանքներից քարերն արտասուում էին և արցունքի կաթիլները ծորում նրանց վրայից: Չորի միւս կողմը Յովհան Օձնեցու վանքի ստորոտների տակ, կանաչ մարգագետնի վրայ, մեզ ծանօթ խումբը նոր հասել էր ու կանգ առնելով այդտեղ՝ հանդիստ տուել իւր խոնջած անդամներին: Յոգնած էին մարդիկ, յոգնած էին կին, երեխայ ու նրանք խառն ու խուռն, բայց խումբ-խումբ, մի քանի ընտանիք միացած, պարկեզ էին այս ու այն կողմը և մի տեսակ թմրութեան մէջ ընկած տարածուել կանաչ խոտի վրայ: Յոգնած էին նրանց մարմինները, յոգնած և յուսահատուած նրանց սիրտն ու հոգին: Տիրում էր խորին լուռութիւն, ոչ որ սշինչ քանի վրայ չէր մտածում, բայց իրանց խոնջած մարմիններին հանգստութիւն տալու: Խորին լուռութեան մէջ լուռւմ էր միայն Կէրէտ գետի շունչալու ձայնը, որը ահաւոր լուռութիւնը խանդարե-

լով, գլուխն առնում ու կորչում էր դէպի խոր-խոր ձորերը... Լուռութիւնը երբեմն միայն ընդհատուում էր շների հաջոցով կամ ծծկեր երեխաների աղիողորմ լացով, որոնք իրանց մայրերի քունը խանդարելով ծիծ էին խնդրում: Այդ յուսահատ պատկերը լուսաւորում էր լիալուսինը իւր ցուրտ ճառագայթներով, որը հէնց նոր իւր գլուխը հանելով Չատին գաղի լեռան քամակից, ինքն էլ դարմացած նայում էր նրանց:

Յուրա էր օրը: Անսովոր մարդու համար Լուռայ գիշերները սարսուռ կը բերէին, սակայն փախստական խմբի համար այդ մրկնոյն էր. նա տեսել էր արդէն շատ զրկանքներ և մի ամսից աւելի էր ինչ նա գիշերները բաց երկնքի տակ էր անցկացնում: Հօգը նրա անկողինն էր և անհուն երկնակամարը նրա տանիքը: Նրա մարմինը արդէն վարժուել էր եղանակի խոտութեան և սլարգիայ գիշերի այդ սառնութիւնը նրան էլ չէր նեղացնում... Բայց լուսինը հետզհետէ բարձրանում էր վեր ու իւր դիւթող ճառագայթներով աւելի ու աւելի լուսաւորում այդ պատկերը ու խոր քնի մէջ ընկզմում փախտականներին: Նրանք ամենքը արդէն քնած էին, հինգ թէ վեց պահապան կանգնեցրած երիտասարդներն էլ թուանքները ձեռներին, արդէն քուն էին մտնում և հետզհետէ ընկզմում խոր քնի մէջ: Բազմը ու անուշ երազները փայփայում էին նրանց ու իրանց թեքի վրայ տանում երազական այն աշխարհը, ուր չ'կայ վիշտ, չ'կայ տառապանք...

Քնած էին ամենքը, քնած էին լեռներն ու դաշտերը, քնած չէր միայն մի չքնադ տաան և վեց տարեկան աղջիկ, որը ձեռքը ծնօտին դրած լուռ երբեմն սիրուն լուսնին էր նայում, իսկ երբեմն իւր առաջ, ուր հին ցնցոտիների մէջ կոլոլուած պարկած էր մի փոքրիկ աղջիկ և կամաց անքում էր: Հիւանդ էր փոքրիկ աղջիկը, մանկական դէմքը բորբոքում էր ու նրա սիրուն աչքերը ուզում էին դուրս թռչել նրա ակնակապիճներից: Չնայած գիշերային ցրտին, նա այրում էր տաքութեան մէջ և երբեմն երբեմն զառանցում:

— Սիրուն նանի, սիրուն նանի, Մանուշակը ուզ գնաց, թոթովում էր նա առանց հասկանալու, որ իւր նանը հէնց իւր կողքին չգլորմանալով ճանապարհի յոգնածութեան խոր քուն էր մտած. իսկ իւր Մանուշակ քոյրը սրտի մղկտոցով նայում էր նրան:

— Ի՞նչ է նախշուն ջան, հոգի ջան, ատում էր Մանուշակը և նրա սիրուն աչքերից թորում էին արցունքները:

— Օյն ի՞նչ է, նանի ջան, հլեշտակ է թռչում... թոթովեց կրկին հրւանդը:

Մանուշակի մարմնով սառը դող անցաւ. հազգաց, որ երեխայի հետ ինչ որ կատարւում է, ուզեց մօրը դարձեցնել, բայց նկատելով նրա անդորր բունը, շուգեց խանգարել: Վեր կացաւ, սափորով ջուրը մօտեցրեց երեխային: Երեխան կուշտ խմեց ջուրը: Այդ ջուրը իւր բռան մէջ առնելով, լուաց նրանով երեխայի հրեւր, հիւանդը կարծես շունչ ա-

ռաւ, զառանցանքները դադարեցրեց և կարծես քուն մտաւ: Մանուշակը նորից ձեռքը ծնօտին տարաւ և լուռ լուսնին նայեց:

— Ս. խ, ասաց Մանուշակը ինքն իրեն, սքանչելի գիշեր, անուշ գիշեր, ինչո՞ւ դու դաժան ես, ինչո՞ւ դու սոսկալի ես, ուզում եմ քնել, քունս չի տանում, ուզում եմ հանգստանալ մի լուպէ միայն, մի վայրկեան, այդ էլ չեմ կարող... Բայց մինչև երբ... Յանկարծ Մանուշակը ցնցուեց, նա իւր աչքերը դարձրեց դէպի մի կողմը և սոսկաց: Սյնտեղ իրենից մի քսան քայլ հեռու նկատեց երկու փալուն աչքեր, որոնք կարեկցաբար իրեն էին նայում: Այդ աչքերը սուր սլաքի նման ցցուեցին իւր սրտում և այնտեղ յառաջացրին մի շփոթ, մի իրարանցում, որը ոչ գառն էր, ոչ քաղցր էր, ոչ անուշ էր, ոչ անհամ: Կսկծի նման մի բան յառաջացրին նրա սրտում, որոնք խոր և անջնջելի կերպիւ տալաւորուեցին նրա սրտի մութ խորտչներում:

— Աստուած իմ, Ասլանն է, ինչո՞ւ է նայում ինձ, ասաց ինքն իրան Մանուշակը և երեսը ձեռների մէջ ծածկեց: Բայց երկար չկարողացաւ այդպէս մնալ: Մագնիսական գորութիւնը քաշում էր նրան ու նա երբ նորից նայեց, տեսաւ, որ Սալանի սիրուն դէմքը ժպտում է, մի ժպտ, որ լի էր և վշտով և կարեկցութեամբ և բուն սիրով... Սալանի սրտի մէջ էլ կարծես ցցուել էր սիրոյ նետը, որի վերքը մնում է անբուժելի մինչև դերեղման իջնելը: Բայց այդ ժամանակ հրւանդը զարթեց, խոր

Վ. Մ. 12

անխ քաշեց ու կրկին սկսեց զառանցել: Մանուշակը դէպի հիւանդը նայեց, սառը ջրով սկսեց շփել նրա երեսը և այնքան խորասուզուեց հիւանդով, որ չնկատեց անգամ թէ ինչպէս Ասլանը մօտեցաւ նրան ու կանգ առաւ մօտը:

— Աղչի, ինչ է պատահել երեսայի հետ, ասաց նա: Մանուշակը վեր նայեց ու սարսուաց, ասլա ամօթխամութեամբ երեսը ծածկեց ու լուռ կացաւ: Ասլանը ձեռքը դրեց հիւանդի ճակատին ու սոսկաց: Հիւանդի ճակատը այնքան տաք էր, որ կրակ էր կտրել, հարկաւոր էր միջոցներ ձեռք առնել թէ չէ հիւանդը ձեռքից կերթար:

— Մանուշակ, լսիր ինձ, մի ամաչիր, մենք այստեղ քոյր և կգրայր ենք, քաթանը թրջիր և շուտ շուտ քրոջդ ճակատին դիր, մինչև ես կերթամ տէրտէրին գտնելու, նա դեղ ու դարման անել զիտէ, թէ չէ քոյրդ սաստիկ հիւանդ է, ասաց Ասլանն ու քայլերն ուղղեց դէպի ձորի ափը տէրտէրին գտնելու: Տայց գեռ մի քանի քայլ չէր դրել, երբ մեխուածի նման կանգ առաւ և աչքերն ուղղեց դէպի ձորը: Ձորի միջից ինչ որ կասկածաւոր ձայներ էին դալիս, որ լաւ բան չէին գուշակում: Ասլանը աջ ու ձախ նայեց և տեսաւ, որ ամենքը քնած են, ամենքը, մինչև անգամ պահապանները և մինչգեռ ուզում էր վազել պահապաններին գորթեցնել, այդ միջոցին նա սոսկալով նկատեց, որ ձորի միջից ցատկոտելով, գուրս թափուեցին բազմաթիւ մարդիկ և առանց ազմուկ հանելու մի մասը դէպի տաւարն ու կեն-

դանին գնաց և սկսեց քշել նրանց, իսկ մի մասը դէպի քնածները վազեցին:

— Ձարթեցէք... թուրքեր են, զահուրելի ձայնով կանչեց Ասլանը և հրացանը ուսից ցած բերելով արձակեց դէպի թուրքերը: Հրացանի ձայնից վեր թըռան քնածները և սարսափահար սկսեցին այս ու այն կողմը վազել, իսկ թշնամին սկսեց կարկուտի նման գնդակներ տեղալ նրանց վրայ:

— Տղէրք, մի վախէք, այս կողմը եկէք, կանչեց Ասլանը և մղուեցաւ հէնց թուրքերի մէջ: Տասը քսան հայեր էլ հեռուեցին Ասլանին և նրանց մէջ տաք կռիւ սկսուեցաւ: Թուանրների ճաճոցի վրայ Մանուշակը մոռացաւ իւր հիւանդին և անգիտակցաբար մօտը դրուած կացինը ձեռքն առաւ: Նա սպասում էր ամեն բոլէ, որ ահա ուր որ է թուրքերը իւր վրայ կը յարձակուին ու կը խլին իւր թանկագին հիւանդին: Աւ վեր թուցնելով իր հիւանդ քրոջը, ուղեց նրան տանել աւելի սպահով տեղ, երբ խեղճը չը նկատեց անգամ թէ ինչպէս անիրաւ զընդակը զիպաւ հիւանդի հէնց ճակատին ու նրան տեղն ու տեղը հանդցրեց: Աւ երբ Մանուշակը ուզում էր առաջ գնալ, սոսկալով նկատեց նրա արիւնշաղաղ երեսը ու կայծակնահարի նման կանգ առաւ: Այդ ժամանակ նրա ականջին զիպան Ասլանի խօսքերը որ զոռում էր «Տղէրք, մի վախէք, այս կողմը եկէք» Մանուշակը մոնչաց, վրձինգորթեան կրակով բորբոքուեց ու նա կացնի կոթը ամուր սեղմելով, առանց ուշք դարձնելու մօր աղերսանքին,

գիտիլը ցած գրեց ու թուաւ, սլացաւ դէպի այն կողմը, ուր ձայնը կանչում էր իրան:

Եւ նա հոգի տուող հրեշտակի նման մզուեց թուրքերի շարքերի մէջ ու սկսեց իւր կացնով նրանց գլուխը թուցնել: Հայերը տեսան նրան և ոգևորուեցին, իսկ թուրքերը սկսեցին հետզհետէ նահանջել, իրանց հետ տանելով փախստականների ապրանքի մի մասը: Բայց ոգևորուած Մանուշակը չզիտէր ինչ էր անում: Նա կորցրել էր իրան. աջ ու ձախ գլուխներ էր թուցնում, բայց չէր նկատում, որ հետզհետէ հեռանում է իրենց խմբից և շրջապատում թուրքերով, սրտնք դիւական ժպիտով նրան էին նայում: Մանուշակը շնկատեց անգամ թէ ինչպէս յետևից մի թուրք պինդ բռնեց իւր ձեռքերը, իսկ միւսները գաղանների նման վրայ ընկան նրան պատառ պատառ անելու: Այդ ժամանակ մի թուրք կանչեց:

— Զեռք չտար, կենդանի պէտքէ բռնել:

Մանուշակին կապեցին պինդ շուաններով և գլեերի նման չբացան առաջ:

Մանուշակ

ուսրասն Խեռուս

Երկրայինների խումբ

և Խաչկերի խումբ

ախ. Սեանդապետ

Գե ԲԴ

Ե.

Ն Ե Ր Ս Է Ս Ս Ր Բ Ա Ջ Ա Ն Ը,

Թուրքը մութն էր և խաւար:

Անձրևի խոշոր կաթիլները բաղխում էին պատահանի ապակիները և մի տեսակ վհատութիւն սրբառում չորս կողմը: Այդ ժամանակ Թիֆլիսի Վանքի աւագ եկեղեցու գաւթում Առաջնորդարանի տան սենեակներից մէկում, ճրագի աղօտ լուսաւորութեան տակ, նստած էր մի հոգևորական մարդ 44—45 տարեկան հասակում, կարճիկ հասակով և շտապ շտապ ինչ որ գրում էր: Մուսլ էր նրա դէմքը և նրա թաւ յօնքերի տակ դանդաղ աչքերը վառվում էին անսովոր ոգևորութեամբ: Գրելը վերջացրեց, փետուրէ դալամը (գրիչը) մի կողմը դրեց և բազկաթուռի վրայ յետ ընկնելով աչքերը դարձրեց դէպի առաստաղ և ընկաւ մտածմունքների մէջ: Գտնն և ահարկու էին նրա մտածմունքները: Բուռն փոթորկի նման անցնում էին նրանք նրա մտքի միջով, յուզում նրան, ցաւեցնելու չափ ցնցում և ապա տեղի տալով քաղցր և անուշ մտքերին խաղաղեցնում էին նրա սիրտն ու հոգին և նրան ձգում երանաւէտ երջանկութեան մէջ... Այդ ժամանակ միայն նրա դէմքի վրայ փայլում էր Աստուածային խաղա-

դուժինը և աննկարելի, բայց սիրուն ժպտը, փայլում նրա աչքերի մէջ. . . Ի՞նչ էր մտածում այդ մարդը, ինչու նա երբեմն ժպտում էր, ուրախանում և Աստուածային անդորրութեամբ և երջանկութեամբ փայլում իսկ երբեմն խոժոռվում, կնճրում և սարսափի չափ երկիւզ տարածում շուրջը—յայտնի չէր միայն որ նա աւելի տանջւում, աւելի հոգեպէս մաշւում էր այդ արդէն ակներև էր. Քիչ ժամանակ անցաւ: Մտքերի ծովի մէջ ընկղմուած, նա վերկացաւ բաղկաթուփից, մի քանի անգամ յետ ու առաջ անցաւ սննկակի մէջ և ապա կանգ առաւ իւր սենեկի պատահանի առաջ ու դուրս նայեց: Իւր աւաջ, դուրսը՝ կապարի նման անցնում էր Կուր գետը և լիղելով Առաջնորդարանի պատերը լռիկ ու մնջիկ սողում էր առաջ և թանձր խաւարով բողարկուած, տանում էր իւր հետ և՛ արցունք, և՛ ժպտ, և՛ վիշտ, և՛ տրտմութիւն: Բայց ուր և մինչև երբ յայտնի չէր:

— Խաւար է չորս կողմը, խաւար սրտիս մէջ, մըմբաց ինքն իրան այդ մարդը և ձեռքը դէպի սիրտը տարաւ, կարծես հէնց այդ ըոպէին նրա սիրտը դուրս թռչելիս լինէր իւր կապանքներից— ս՛հ, կանչեց նա նորից, շուրջս խաւար է և ամայի, չկայ լոյս, կենսատու լոյս, այն լոյսը որը ես ուզում եմ գրկել, փայլափայլ և այնպէս գերեզման իջնել... Ամայի է ամեն կողմը, այնքան ամայի, ինչքան Սահարայի անապատը, այդ անապատի մէջ չկան գէթ սիրուն, ջրառատ օաղիսներ, ուր կարելի լինի մի վայրկեան միայն

կանգ առնել, հանգստանալ, զովացնել պապակած բերանը... Բայց մինչև երբ... ս՛հ, սոսկալի է... Բայց կ'գայ այն ժամը, իմ փայլափայտ այն ցանկալի ժամը, երբ ես կ'գրկեմ նրան և երջանիկ, հանգիստ սրտով կիջնեմ գերեզման... Դարեր կանցնին, բայց հոգիս չը կշտացած այդ երջանիկ օրերից, կը սաւառնի երկրիս վրայ և շունչ ու հոգի կը ներշնչի իմ դաւակներին...

Նա լռեց: Անհուն երջանիկ ժպտը փայլեց նրա դէմքին և նա դեռ մեխուածի նման կանգ էր առած, երբ դէմքի գծազրուութիւնը փոխուեց, խոժոռ կնճիւղները պատեցին նրա դէմքը և նրա աչքերը լցուեցան վշտի ու ցաւակցութեան արտայայտութեամբ:

— Դժուար է, խիստ դժուար, ամայի անդատանը մշակել ու մեռած ու թմրած հոգիները արթնացնել... Չորս կողմս տիրում է խորին տգիտութիւն, աշխարհական թէ՛ հոգևորական խարխափում են տգիտութեան այդ խաւարի մէջ, բայց ես կը վառեմ ջահը, Աստուածային այն ջահը, որ լոյս և ջերմութիւն կը սփռի իմ սիրեցեալ ժողովրդի մէջ: Ես իմ ճանկերով դուրս կը կորզեմ նրան խաւարի ճիւրաններից և չեմ թոյլ տայ կործանուելու խաւարի ու տգիտութեան մէջ:

Նա կրկին լռեց: Անձրևի կաթիլները թմրեահարում էին աղակիները և կաթիլ կաթիլ դարձում ցած: Նայում էր այդ մարդը կաթիլներին և աւելի ու աւելի յուզւում, նրա սրտի մէջ էլ անցնում էին

կաթիլներ, բայց ոչ անձրևի գովացուցիչ կաթիլներ, այլ արցունքի կաթիլներ, որոնք այրում կրակում էին նրա սիրտը:

— Չորս կողմս խաւար է, շարունակեց նա, ամեն ինչ մտայլ, յուսոյ և լայսի ոչ մի նշան, ժողովուրդը տղէտ, վարդապետ, քահանայ տխմար, անուսում: Մխիթարութիւն և ոչ մի կողմից, Խեղճ Ներսէս, ինչ ես ձգտում դու, կ'վառես կենսատու ջահը, բայց հարիւրաւոր ճիւղներ կը հանգցնեն նրան և այդ կենսատու ջահի հետքն անգամ չեն թողնի... Բայց չէ, հիւսիսից սրանում է պարթև Արծիւր, մօտ է փրկութեան ժամը, քաջացիք, Ներսէս, քաջացիք, հայրենիքիդ պարտքդ վճարիր, իսկ մնացածը ունայնութիւն է, ասաց նա ու շտապ քայլերով մօտեցաւ բազկաթուղին, գրած նամակը կնքեց և ապա զանգը քաշեց: Ծառան ներս մտաւ և կանգնեց գրուների մօտ:

— Գէորդ Աստուածատրեանը այդտեղ է հարցրեց նա:

— Այստեղ է, սրբազան, ասաց ծառան:

— Կանչեցէք:

Ծառան դուրս գնաց և քիչ յետոյ ներս մտաւ մի յաղթանդամ մարդ մօտ 30 տարեկան, կարմրերես, թուլս դէմքով ու վառվռուն աչքերով:

— Նստիր, ասաց Սրբազանը, որ Ներսէս Աշտարակեցին էր, Թիֆլիսի թէմի Առաջնորդը:

Գէորդը նստեց:

— Ասա, մինչև այժմ լուր չ'ստացուեց մեր Աս-

լանից, նա մինչև հիմայ պէտքէ այստեղ լինէր. արդեօք ինչ է պատահել նրան:

— Ոչինչ լուր չ'կայ, Սրբազան, երկիւղ եմ կրում, որ նրա հետ մի դժբախտութիւն է պատահել, թէ չէ նա այսքան չէր ուշանայ:

— Ինչ դժբախտութիւն, հարցրեց Ներսէս Սրբազանը և սուր, թափանցող հայեացք գցեց Գէորդի վրայ, որը նրա հայեացքին չզիմանալով, մի տեսակ ցնցուեց:

— Սրբազան, լսած կը լինէր, Բորչալուի, Շամշադնի, Լօռուայ, Փամբակի և ուրիշ տեղերի թուրքերը ոտի վրայ են և հայի արիւնն են խմում, ամեն կողմը աւերածութիւն, թալան և կոտորած է տեղի ունենում, ո՛վ գիտէ, մեր Ասլանի ճանապարհն էլ այդ կողմն էր՝ Նա Էջմիածնից պիտի անցնէր Եօրազեալ և այնտեղից վերադառնար այստեղ, գուցէ ճանապարհին մի բան պատահեց...

— Այդ հաւանական է, բայց իմ սիրտը այդ չէ ստում, լսում ես, սիրտս այդ չէ գուշակում, նա ողջ է առողջ է...

Ծառայի յանկարծ ներս գալը ընդհատեց Ներսէս Սրբազանի խօսքերը ու նա դառնալով դէպի ծառան հարցրեց. —

— Ինչ կայ:

— Ասլանն է ուզում տեսնել Ձերդ սրբազնութիւն, ասաց նա:

— Հրաւիրիր, ասաց նա ծառային և գտնաւորով դէպի իւր խօտակիցը աւելացրեց — տեսա՛ր, խօսքս

ճշտուեց: Այդ միջոցին ն'րս մտաւ Սալանը և խոր
գլուխ տուեց: Նա դժգոյն էր և մռայլ: Երևում էր,
որ նրա հոգին խիստ յուզուած էր:

— Բարի ես եկել, Սալան, մենք քեզ վաղուց
սպասում էինք, նստիր և պատմիր անցքերը:

Սալանը նստեց: Սրբազանը ուզոյեց նրան սուր,
Թափանցիկ հայեացք և կարծես ուզում էր կարգալ
ինչ է գրած նրա հոգում. նա իմացաւ որ իւր Սա-
լանի հետ մի անախորժ բան է պատահել:

— Դու մռայլ ես և տխուր, Սալան, քեզ հետ
ինչ է պատահել:

— Աւրախանալու ոչինչ չ'կայ, Սրբազան, չորս
կողմը տիրում է սոսկալի իրարանցում, ամեն տեղ
կոտորում են հայերին, կոտորում են թէ մեծերին
և թէ երեխաներին:

— Մեծ է Սատուձոյ գորութիւնը, այդ բոլորը
կանցնի:

— Հա, հեշտ է ասել կանցնի, բայց մինչև Պո-
ղոսը Պետրոսին կը հասնի, Պետրոսի կաշին կը
քերթեն: Պարտիկները երկիւղ կրելով ռուսների ար-
շաւանքից և տեսնելով հայերի համակրանքը դէպի
իրանց Քրիստոսնայ պետութիւնը, հայերի գիւղերը
ծխի և մոխրի կոյտ են դարձնում, շատերին կոտո-
րում են և մնացածներին գերի վարում, որ ռուս-
ների ձեռքը չանցնեն:

— Սպրե՛ն հայերը, նրանք, թէ կլին թէ մարդ'
լաւ գիմազրում են և բոպէ առ բոպէ սպասում ի-
րենց ազատիչ ռուսներին: Եթէ տեսնէիք սրբազան

թէ ինչպէս մի աղջիկ կացինը ձեռքին ջարդում
էր թուրքերին, դուք կմնայիք զարմացած:

— Աղջիկը նրտեղացի էր:

— Շորագեալի գիւղերը ծխի մատնուելուց յի-
տոյ, մի խումբ գաղթականներ գալիս էին դէպի
Թիֆլիս: Նրանց մէջ կար մի սիրուն 16 տարեկան
աղջիկ Մանուշակ անունով: Այդ խումբը նոր հա-
սել էր Օձնայ դաշտը և հանդատանում էր. երբ եր-
կու հարիւրից աւելի թուրքեր վրայ տուին: Ես էլ
այդ խմբի մէջ էի: Սկսուեց կռիւր: Մերոնք բնած
էին և սաստիկ յոգնած և թուրքերը այդ բանից
օգտուելով կոտորում էին մերոնց և հետզհետէ ա-
ռաջ գալիս, երբ որտեղից որ էր կռուի մէջ ընկաւ
Մանուշակը և սկսեց աջ ու ձախ ջարդել: Թուրքե-
րը այդ տեսնելով սարսափեցին և յետ յետ նահան-
ջեցին տանելով իրենց հետ աւարի մի մասը
միայն և...

— Եւ ի՛նչ...

— Եւ Մանուշակին, ասաց Սալանը խոր հո-
գոց քաշելով:

— Եւ դուք բնած էիք, թողիք որ նորան տա-
նեն, ասաց Ներսէսը և կատաղի հայեացք նետելով
վեր թուաւ բազկաթուից:

— Սրբազան, Սալանին դուք ճանաչում էք, նա
մահից չի վախենայ, բայց ինչ արած որ ոյժը նրանց
կողմն էր՝ մենք ոչինչ չէինք կարող անել: Երբ որ
նկատեցինք Մանուշակի անյայտանալը քսան մար-
դով ընկանք թուրքերի յետից և մեր մէջ նորից

սխուռեց կռիւր: Քսան հոգուց 15 հոգի ընկան,
սրբազան տէր, նրանց գնդակներից իմ ձին յանկարծ
վայր ընկաւ կռուի ժամանակ և ինձ իւր տակովը
անելով ուշաթափեցրեց: Երբ ուշքի եկայ, շորս
կողմս վիրաւոր և սղանուած ընկերներս էին, իսկ
թուրքերի հետքն էլ չ'կար:

—Սյ անիրաւունէր... իսկ ինչ եղան մնացած
փախստականները, հարցրից սրբազանը:

—Նրանք հասան Թիֆլիս ինձ հետ և սպասում
են Ձեր կարգադրութեանը:

—Լաւ, դու գնա, հանգստացիր. Եջմիածնի
մասին վաղը կը պատմես, ասաց Սրբազանը և երբ
Ստլանը գուրս գնաց, նա մտազբաղ գրիչը նորից
ձեռն առաւ և ինչ որ գրելով յանձնեց Քէորդին:

—Քնն, այս թուղթը հասցրու ում պէտքն է
և ինքզ հակիր որ մեր տառապեալ եղբայրները ինչ-
պէս հարկն է պատաստարուին:

Քէորդն էլ գուրս գնաց և Ներսէս սրբազանը
կրկին մնաց միանակ բայց աւելի մտազբաղ, աւելի
յուզուած:

Handwritten signature or initials

1, 15-10
220
2.

Վ Ի Շ Տ.

Այժման Բորչալուի լեռներից մէկում, սի-
զաւէտ կանաչների վրայ, երևում էին բազմաթիւ,
թաղիքով ծակծկուած վրանների: Վրանների շուրջը
արածում էին ձիեր, կովեր և ոչխարներ, որոնք
անհոգ պոկելով հիւթալից խոտը մօտենում էին կար-
կաշահոս վճիտ աղբիւրներին և իրանց ծարաւը յա-
գեցնում էին նրա անուշահամ սառն կաթիլներով:
Վրանների շուրջը ետում էր կեանքը: Վրան-
ներից ներս ու դուրս էին անում բազմաթիւ երեխա-
ներ, կանայք և մարդիք: Կանանց մեծ մասը զբա-
ղուած էր տնային դործերով, միքանիսը նրանցից
կրակ էին վառում, միքանիսը կով կթում և ոմանք
կերակուր պատրաստում ամուսինների համար: Տղա-
մաղդիկ էլ զբաղուած էին, նրանք էլ անգործ
չէին նստած: Միքանիսը նրանցից ձիւթոտ շորի
կտորով մաքրում էին հրացաններն ու սրերը, իսկ
ոմանք խմբուած մի բանի հոգի, ինչ որ տաք տաք
պատմում էին իրար: Երեխաներն էին միայն, որ ցնցո-
տիլները հագած, կիտամերկ, մի կտոր սև հացը ձեռ-
քերին, այս ու այն կողմն էին վազվզում և իրանց
ուրախաձայն ազազակներով բնութիւնը կենդանաց-

288

Handwritten notes at the bottom right

նում: Նրանց աղաղակներն հետ միանում էր թըռչունների ճուղիները, դառների մայունը և կովերի բառանչիւնը ու մի տեսակ ախորժ տպաւորութիւն թողնում մարդու սրտին:

Մի քանի վրանների միջից միայն լուում էին ծանր հառաչանքներ, այդ վրանների մէջ, թաղիքեայ կապերանների կամ հափունջիների վրայ, պարկած էին վիրաւորներ, որոնք ցաւի կսկծին չղիմանալով, երբեմն երբեմն հառաչանքներ էին հանում ու ապա կրկին ձայները փորները ձգում, երբ վրանի մէջ մտնում էին ուրիշ մարդիկ: Նրանք ամաչում էին ուրիշների ներկայութեամբ հառաչելուց, այդ վիրաւորներին պատիւ չէր բերում: Վրաններից մէկի առաջ խմբուել էին երեխաներ, հետարբորութեամբ նայում էին մի աղջկայ, որի ձեռքերը կապած, համարեա կիսաթմբած դրութեան մէջ, ընկած էր կանաչ խոտի վրայ: Յնցոտիներն մէջ կտրւում լամուկները, իրար բրթեղով առաջ էին անցնում և նայում այդ աղջկան:

Ձեռքերը կապած աղջիկը նրանց համար անտփոր երևոյթ էր, ուտտի և նրանք մեծ հետարբորութեամբ նայում էին նրան:

— Վեր է, ո՞ր է, գեաւուրի աղջիկը, ասում էին նրանք և մօտենալով նրան ծամածռութիւններ անում:

— Այսօր նրան պիտի մորթենք, ասում էին մի քանիսը:

— Չէ, ծառիցը պիտի է կախ տանք, պատասխանում էին միւսները:

— Ի՞նչ ևս ասում, սրան պէտք է ծառից կապին և գիւլլով նշան դնեն, ով որ ճակատի մէջ տեղը խփի, նա իւզրաչի կը լինի, ասաց մէկը:

— Իսկ եթէ ինձ թողնեն, ևս դրա հէնց ճակատին թուանքով կը խփեմ և ևս իւզրաչի կը լինեմ, ասաց միւսը, բայց հէնց այդ ժամանակ, վրանից մի մարդ դուրս գալով, բարկացաւ երեխաների վրայ և քննեց նրանց հեռու: Դերուհին մ'նայ աղատ, ձեռքերը կապած, բայց միտքը աղատ:

Մարդիկ նրա ձեռքերը կապել էին, ազատութեւնը խլել բայց նրա միտքն ու խելքը մնացել էր աղատ, այդ նրանից ոչ որ չէր կարող խլել մինչև իւր կեանքի վերջին րոպէն:

Ու այդ գերի աղջիկը ազատութիւն տալով իւր մտքին մտածում էր, մտածում էր հեռուն, ոչ թշուառ ներկան, նրա մտքի միջով անցնում էր մի սիրուն պատկեր, որ լուսնկայ դիւթող ճառագայթների տակ, իւր սևորակ աչքերով նայում էր իրեն. ախ ինչքան անուշ, ինչքան հրաշալի էին այդ աչքերը: Նրանք իւր սրտի մէջ մի վայրկեանում թողին այնպիսի անհուն բերկրանք, որոնք անջնջելի տպաւորուեցին իւր հոգւոյ մթին խորշերում: Այդ վայրկեանից նորա մոռացնել տուին ամեն ինչ և՛ ծնոց, և՛ հիւանդ րոյրիկ և իրեն ձգեցին մի տեսակ ինքնամոռացութեան մէջ... Սուրան, Սուրան, յանկարծ մրմրաց ինքն իրան գերի աղջիկը և նրա աչքերից թորացին արցունքի կաթիլներ ու ընկան կանաչ խոտի վրայ: — Վեր ևս դու արդեօք, կենդանի մ'նացիր թէ սպա-

նուեցիր այս անօրէններից, մտածում էր նա, եթէ կենդանի մնացիր ինչո՞ւ չ'իղճադիր ինձ, ինչո՞ւ չագատեցիր այս անօրէնների ձեռքից, ինչո՞ւ սրտիս մէջ ցանեցիր վշտի ու կարօտի սերմեր ու ինքդ երազի նման դնացիր չբացար... չբացար, բայց առանց մտածելու, որ սրտիս մէջ ցանեցիր վշտի սերմեր, որոնք կրակ դառած լափում են ինձ, խորովում, այրում և չկայ մէկը որ պապական սրտիս մի կաթիլ ջուր միայն ցօղէ... Ասլան, Ասլան... հասիր ինձ, Մանուշակը տանջում է քո սիրուց, նա մոռացաւ ամեն ինչ և քո կարօտն է միայն քաշում...
 Մանուշակի մտքի թեկը կտրուեց: Այդ ժամանակ մօտեցան նրան մի քանի թուրք, որոնցից մէկը դառնալով միւսին ասաց.—

—Նազի բէկ, այս գեաւուրի աղջկան ես կը բերեմ:

—Աերցրու, միայն լաւ նայիր, ջուխտ աչքիդ լսի պէս պահիր, խանը մեզ լաւ պարգևների կարժանացնի այդպիսի սիրուն ընծայից:

—Միամիտ մ'նայ, Նազի բէկ, սրան այնպէս տեղ հասցնեմ, որ խանումներն էլ երազում չ'լինին տեսած:

—Դէ՛հ, վեր կաց, ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու, շնո տեսնում, արևը արդէն բարձրացել է, ասաց թուրքը և լարիչ ձեռքերով բարձրացրեց Մանուշակին: Մանուշակը լուռ հետևեց նրան: Քիչ յետոյ մի խումբ ձիաւորներ իջան բլրից և երեսները դարձնելով դէպի Երևան քաղաքը սրարշաւ ասաց

բայեցին: Ձիաւոր թուրքերից մէկի գաւակին ձեռքերը կապած նստած էր Մանուշակը, որին տանում էին Երևանի խանին որպէս մի թանկագին նուէր:

Է.

Վ Շ Տ Ի Ա Ր Չ Ա Գ Ա Ն Ք Ը.

Ասում են թէ սրտերը երբեմն խօսում են իրար հետ, չնայած որ հարիւրաւոր լեռներ ու ձորեր, ջրեր ու ծովեր անջատում են իրարից: Նրանք չգիտեն ոչ մի արգելք և մարդկային մի սրտի վիշտն ու ուրախութիւնը արձագանք է տալիս միւսի սրտում, հէնց այն բուռն, այն վայրկեանին, երբ նա, հեռու նրանից, յիշում է նրան ու նրա անունը տալիս: Խնչ զգացմունք է դա, դիւթական ինչ թելեր են, որ շաղկապում են սրտերը, յայտնի չէ, սակայն որ այդ այդպէս է՝ դա մի անհերքելի ճշմարտութիւն է:

Հէնց այն բուռն երբ Վանուշակը, ձեռքերը կապած, Ստանի անունն էր տալիս, նրան օգնութեան կանչում, նոյն իսկ վայրկեանին, երբ Մանուշակի սրտի մէջ զարթնել էր վիշտը, զարթնել էր կարօտը դէպի Ստանը, այդ միջոցին Ստանը նրստած իր սենեակում, զգում էր մի անբացատրելի յոյզ, մի անհասկանալի շփոթութիւն, որը տակն ու վրայ էր անում նրա սիրտն ու հոգին. կարծես անբնական զօրութիւնը քրքրում էր նրա հոգին, խառնում նրա միտքը և նրան դցում այն տեսակ գրութեան մէջ, որ ինքն էլ չէր հասկանում թէ ինչ էր անում:

Նա յանկարծ վեր էր թռչում տեղից, մի րանի անդամ անց ու դարձ կ'ը անում սենեակի մէջ, նորից նստում, նորից վեր կենում, այս ինչ այն ինչ առարկաներին աննպատակ ձեռք տալիս, ապա կրկին նստում: —

— Տէր Աստուած, ինչ է պատահել ինձ հետ, ինչու ես այսպէս եմ, ինչու ես տխուր եմ, անի սիրտըս մաշում է, բայց ինչու... ասում էր Ստանը և ձեռքը տանկոյ դէպի գանգուր մազերը՝ շփում նրան:

Յանկարծ նա գուրս թռաւ սենեակից, գնաց դէպի գոմը ուր կապուած էր իւր սիրուն ձին և սկսեց շոյել իւր ձիու խելօք գլուխը:

— Եմ սիրուն նժոյգ, իմ պատուական ձի, դու ինձ շատ փտանդներից ես ազատել, շատ տեղ ինձ հետ կուռել, թուրքերի գլուխ ջարգել... Բայց, բայց իմ Մանուշակիս չես ազատել. — Ս. իս, ասաց նա յանկարծ և իւր սիրտը բռնեց, կարծես հէնց այդ բուռն նրա սիրտը հարիւր տեղից խոցոտեցին: Խնչպէս ես թոյլ տուի, որ այն քաջ ազնիւը դերի ընկաւ և այն էլ թուրքերի, անօրէնների ձեռքին. ամօթ քեզ, Ստան, ամօթ քո տղամարդութեան, ասաց ինքն իրան Ստանը և այնպիսի մի յուռահատ գրութեան մէջ ընկաւ, որ բիշ մնաց սիրտը պատուէր:

— Հիմա նրան դուցէ տանջում են, ստիպում են հաւատն ուրանալ, ծիծաղում են հայի հուատի վրայ, ծաղրում ծանակ գարձնում, իսկ ես այստեղ անհոգ ժամապաճառ եմ լինում... Բայց չէ, ես քեզ չեմ թողնի դերուած, Սանուշակ, ես գալիս եմ քեզ

ազատելու, ասաց յանկարծ Սալանը և նրա աչքերից փայլակներ թռան: Նա շտապով ձին թամբեց, թուր ու թուանքը պատրաստեց, խուրջինը պաշարով լրցրեց, ապա քայլերն ուղղեց դէպի հայոց Առաջնորդարանը: Երբ նա ներս մտաւ, Ներսէս Աշտարակեցին զարմացած նրա յուզուած դէմքը դիտեց:

— Ի՞նչ է, որդեակ Սալան, ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, ասաց նա քաղցր ձայնով:

— Սրբազան, ես գնում եմ մեռնելու, մեռնելու որ իմ մահով ազատութիւն տամ ուրիշներին:

— Լաւ է, որ բոլորը քեզ պէս լինէին, որդեակ, բայց բանն ի՞նչու՞մն է, պատմիր, ես ուզում եմ ամեն բան իմանալ և տալ իմ օրհնութիւնը:

— Անցեալ գիշեր ես մանրամասն պատմեցի Մանուշակի քաջագործութիւնները, ասացի թէ ինչպէս գերուեցաւ: Այժմ իմ խիղճը ինձ տանջում է, որ նա գերութեան մէջ է մնացել և ես գնում եմ ազատելու նրան: Նա իւր քաջութեամբ փրկեց մի բուն փախտականների կեանքը, իսկ ես տղամարդ տեղովս թողի նրան գերութեան մէջ, այդ ամօթ է ինձ, մեծ ամօթ... Ներսէս սրբազանը լուռ նրան էր նայում և իւր մագնիսական հայեացքով աշխատում էր թափանցել նրա հոգու խորքերը:

— Առաջ, սրբազան տէր, ես այդ չկարողացայ անել, որովհետև յանձնարարութիւններ ունէի Զերդ սրբազնութիւնից: Այդ յանձնարարութիւնները կատարեցի և այժմ ես ազատ եմ ու խնդրում եմ Զերդ օրհնութիւնը այդ աղջկան ազատելու: Նա աղջիկ չէ

այլ հրեշտակ, նա չպիտի մնայ թուրքերի ձեռքին գերի և ծառայի նրանց կրքերին...

Տիրեց մի փոքր լուսթիւն, Ներսէս սրբազանը մտածում էր, խորը մտածում, իսկ Սալանի կուրծքը արագ բարձր ու ցածր էր անում: Վերջապէս լուսթիւնը խղեց սրբազանը և դառնալով Սալանին ասաց.

— Որդեակ, պէտք չէ բորբորուել երբ մարդ կարևոր գործի է գնում: Գնա, ազատիր Մանուշակին, այդ պատիւ է քեզ, բայց քո կեանքը թանկ պահիր, նա հարկաւոր է ինձ և թշուառներին: Լսիր ինձ, քո Մանուշակին որոնելիս ուրիշ գործ էլ առաջ տար, հայրենիքիդ փրկութեան համար էլ մտածիր: Գիտես, այդ փրկութիւնը մօտ է, ուստական զօրքերը հեռոցհեռ է մօտենում են դէպի հայրենիքդ, դէպի Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը, Նրան անհաւատների ձեռքից ազատելու, բայց գիտցիր, որ այդ զօրքերին ձեռքիցդ եկած օգնութիւնը պիտի անես, նրանց ճանապարհը պիտի թեթեւոյնես, ուր որ գնաս գիւղ թէ քաղաք, տեղական հայերին օտի պիտի կանգնեցնես պարսիկների դէմ և զբանով դիւրութիւն տաս քրիստոնեայ զօրքերին: Ես քեզ կ'տամ նամակներ, ես քեզ կ'տամ թղթեր, որոնց պիտի ցրես հայերի մէջ, դադանի պարսից տեսողութիւնից: Այդ բուսկան չէ, դու միայնակ չես գնայ, այլ քեզ ընկեր կը վերցնես Գէորգին, որը քեզանից աւելի հմուտ է և փորձուած: Գու քաջութեամբ կը գործես, նա խելքով և թող Լուսաւորչի պահապան Աջր քեզ օգնական լինի մինչև վերջը: Սրբազանը լռեց. նրա աչ-

քերից արցունքներ էին թափվում ու նա վեր կենալով տեղից համբուրեց Սալանի ճակատը: Մի քանի ժամ չանցած Սալանն ու Գեորգը ձիերը հեծած արդէն ճանապարհ էին ընկել...

Ը.

Կ Ե Ն Գ Ա Ն Ի Ը Ն Ծ Ա Ն.

Արեւելեան ճաշակով զարդարուած շքեղ պալատի մէջ նստած էր Երևանի տէրը՝ սարգար Յուսէյին-Ղուլի խանը և նարգիլէն առաջը դրած, բուլարույա բաց էր թողնում իւր բերնից ու քթածակներից ծխախոտի անուշահոտ ծուխը և խորը մտածում: Նա յիշում էր իւր մանկութիւնը, յիշում էր իւր անցեալը և համեմատելով իւր ներկայի հետ մի տեսակ քաղցր, դուրաչի անդորրութիւն անցնում էր նրա ամբողջ մարմնով ու նրա հոգու մէջ տարածում խաղաղութիւն: Նա յիշում էր Ղազվին քաղաքը, յիշում էր այն բոպէն, երբ քրտինքը ճակատից կաթաթելով, արևի կիզիչ ճառագայթների տակ, մաճը ձեռքն առած վարում էր հողը և յայնածուրթիւնից հոտոյ, սոված վրայ ընկնում մի կտոր սև հացին և իրանով յազեցնում իւր քաղցը: Իսկ այժմ ինչքան խափփութիւն...

Ամբողջ Երևանի խանութիւնը իւր ոտքերի տակ է դրուած, իւր մի նշանից, իւր մի ձայնից շողում են հազարաւոր մարդիկ: Կնքը շրջապատուած ամեն տեսակ բարիքներով—թանկագին գորգերն ու անօթները զարդարում են իւր պալատը և անու-

չահամ խորտիկներն ու խմիչքները լցնում նրա սեղանը, որի փշրանքներով կերակրում են հարիւրաւոր ծառաներ: Իսկ կանանոցը լի է աշխարհիս գանազան կողմերից բերած հուրի-փերիներով, որոնք նրա ռաների տակ նստած, պատմում են անցած գնացած քաջերի պատմութիւնը ու հազար ու մի գիշերներից վերցրած առասպելները: Սարդարը լսում է նրանց պատմածները երբեմն ողևորում, երբեմն տխրում և ազա շոյելով իւր հուրի-փերիների վափուկ մազերը, սիրուն այտերն ու սևորակ աչերը անուշ բուն է մտնում մինչև առաւօտ... Ձէ, երջանիկ է Երևանի սարդարը, խիստ երջանիկ... Բայց այդպէս կը լինի արդեօք մինչև իւր կտանքի վաճանք, թէ՛ մի չարաբաստիկ դէսը նորից պիտի խառնէ իւր հանգստութիւնը, ահա մի միտք որ այդ բոպէին ամենում էր Յուսէյին-Ղուլի խանին և նրան գցում մտածութեան ծովը: Յուսէյին-Ղուլի խանը թէև ոչ կարգալ և ոչ գրել գիտէր, բայց նա խելօք և ընդունակ մարդկանցից մէկն էր: Ենորհիւ իւր քաջութիւնների ձեռք էր ձգել Երևանի խանութիւնը և կառավարում էր իւր երկիրը համարեա անկախ, Եասին տարէնը միայն մի ընծայ տարով: Նա հասել էր իւր ցանկալի կետին, էլ նրանից ուրիշ կողմ չէր ուզում անցնել. այլ միայն հանգստութիւն էր ուզում: Բայց ցանկալի այդ հանգստութիւնը երկար չէր տևի, երկար չէր շարունակուի. Յուսէյին-Ղուլի խանը այդ դուրս էր, հասկանում էր և այդ բանից սոսկում: Նա տեսնում էր, որ Երևանի խանութեան հորիզոնը

4598

100

հեռոցհեռէ ծածկւում է սև սև ամպերով, որոնք տրաքուելով պիտի խորտակէին նրա խանութիւնը...

Նարդիլէն հանեց բերնից, ամպի նման ծուխը բաց թողեց ու թիկն տալով փափուկ բարձին, աչերը մի կետի յարեց, ու մի տեսակ դառը ժպիտ արձակելով մրմրաց:— Զը՛մ... գեաւուրներ... գեաւուրները պիտի գան երկիրս ձեռքիցս խլեն, հազար տանջանքներով ձեռք բերած հանգստութիւնս խլե՛ն... չէ, այդ չի յաջողի նրանց: Յուսէյին խանը հեշտ հալով իւր խանութիւնը նրանց չի տայ եթէ ամբողջ Ռուսիան էլ նրա վրայ գայ, ուր մնաց նրա մի բուն գլխուորները, որոնց գլուխները սոխի գլխների նման կտրել կը տամ ու իմ ոտքերի տակ կը տրորեմ... թող գան...

Խանի մտածութեան թելը կտրուեց, այդ միջոցին ներս մտնող ծառան, ծունկ չոգած, ձեռները կրծքին դրած երկրպագութիւն տուեց Յուսէյին խանին և լուռ, ինչպէս արձան, մնաց տեղում մեխուած:

— Ի՞նչ կայ, Ալի, հարցրեց խանը իւր ծառայից:

Նա նորից գլուխը կպցրեց գետնին, բարձրացրեց և առանց համարձակուելու խանի երեսին նայելու ասաց.

— Խանը ասլրած կենայ, Յակոբ էֆենդին է ուզում Ձեր տեսութեանը արժանանալ:

— Հա՛, ես կանչել էի նրան, թող գայ, ասաց խանը և երբ ծառան դուրս գնաց աւելացրեց— այդ գեաւուրները մեզ շատ տեղ պէտք են դալիս, հար-

կաւոր է գրանց շոյել, փայլալայլ և գլխների տակ փափուկ բարձեր գնել:

Ներս մտաւ Յակոբը, նա ընիկ Երևանցի հայ էր, սպարսից հպատակ և հմուտ ումրածիգ: Խանը յանձնել էր նրան անդլիական մի թնդանօթ և շատ գոհ էր նրանից: Յակոբը ներս մտնելով խորը գլուխ տուեց և կանգնեց գոների մօտ:

— Եֆենդի, համեցէք, նստեցէք, ասաց խանը ցոյց տալով նրան իւր մօտի բարձերից մէկը: Յակոբը նստեց և լուռ սպասում էր սարգարի հրամանին:

— Յակոբ էֆենդի, դու անպատճառ լսում ես, թէ ինչեր են կատարում մեր շուրջը, դու գիտես որ ուսները օր աւուր առաջ են գալիս, Վրաստանը ձեռները ձգելուց յետոյ, նրանք հանգիստ չեն մնում ու մեր երկրներն էլ ուզում են խլել. բայց մենք պիտի դիմադրենք նրանց բանի որ մեր բնրանում չունչ կայ:

— Թող խանը ասրած կենայ, քո և Շահի գորութեան առաջ նրանք կը խորտակուին, կոչնչանան: Նրանք չեն կարող մի քայլ առաջ գալ:

— Այո, չեն կարող, ես այդ համոզուած եմ, ես այդ գիտեմ, բայց ասան ինձ, քո հայերը զժողո՞ են թէ բաւական ինձանից:

— Ամենքը օրհնում են քո կեանքը, խան և քեզ արեշատութիւն խնդրում:

— Այտը է որ այդպէս լինի: Ես նրանց պահում պահպանում եմ իմ երկրում, նրանց նեղութիւն

չեմ տալիս և չեմ գրկում ոչնչից: Ձեր Եջմիածինը դարերից ՚ի վեր օգտուել է շահի իշխանութեան տակ և նրանից բարիքներ վայելել: Նա էլի շարունակում է բարիքներ վայելել, բայց ձեր կախկոպոսներից և վարդապետներից մի քանիսը չեն հասկանում իրենց լաւութիւնը և մեր դէմ են գործում:

— Ո՞վ, խան, ո՞վ է համարձակում ձեր դէմ կենալ:

— Հը՛մ, ո՞վ, միթէ չ'գիտես: Միթէ յայտնի չէ քեզ, Եֆենդի, որ Ներսէս Աշտարակեցին յայտնի կերպով ուսաների կողմն անցնելով աշխատում է այստեղի հայերի միտքը պղտորել, նրան ոտքի կանդնեցնել մեր դէմ և Եջմիածինը խլել մեր ձեռքից: — Բայց վայ նրան ով հակառակ է գնում մեզ. Յուսէյին խանը գիտէ իւր վրէժը լուծել նրանից:

— Թող միամիտ մնան խանը, ասաց Յակոբը, ամեն սողի մէջ լինում են և լաւերը և վատերը, մի Ներսէս ոչինչ չի կարող անել, նա չի կարող պղտորել մտքերը, քանի որ հայերը հլու հպատակ են ձեզ և պատրաստ են իրանց կեանքը դնելու Ձեզ համար:

— Հա՛, ես սիրում եմ հայերին և պատում նրանց, քեզ օրինակ վերցրու, դու հայ ես, բայց իմ ամենասիրելի անձնաւորութիւններից մէկը, քո հաւատարմութիւնը տեսնելով, ես հաւատացել եմ քեզ իմ ամենալաւ թնդանօթներից մէկը, որից ստեղծում է թշնամին: Թող լաւ գիտենան հայերը, որ նա, ով հաւատարիմ է ինձ, արժանապէս կը վարձատրուի,

խոյ անհաւատարիմները ու դաւաճանները սոսկալի պատիժ կտանան ինձանից: Բայց լսիր ինձ, Եֆէնզի, այս բանի օրը մենք Երևանից գուրս ենք գնալու ռուսներին ջարդելու, ուտի դու էլ պատրաստ եղիր, Շահը իւր 60 հազար զօրքերով մտնելու է Ղարաբաղ, իսկ մի մասն էլ հասնելու է մեղ օդնութեան: Պիտի մենք Շահին ցոյց տանք մեր քաջութիւնը, մենք նրան պիտի ցոյց տանք, որ մենք էլ կռուել պիտենք քաջութեամբ և դուրս քշել թշնամիներին: Ժամը հասել է արդէն:

— Ես պատրաստ եմ խան, կեանքս դնել քեզ համար, այդ կեանքը իմս չէ այլ քոնը:

— Հաւատում եմ, հաւատում, քո թնդանօթով շատ թշնամիներ ես ջարդել...

Այդ միջոցին գուրսը մի ինչ սր ազմուկ լուռեց և ընդհատուեց խանի խօսակցութիւնը, ապա նա դառնալով դէպի գուրս կանչեց. — Ե՛յ, սի կայ այդ տեղ:

Ծառան ներս մտաւ և խոր պուխ տալով կանգնեց դռների մօտ:

— Ի՞նչ ազմուկ է, ու կայ այնտեղ Ալի, կրկին հարցրեց խանը:

— Խանը ապրած կենայ, Նազի բէկն է, ու գում է Ձեր պայծառ երեսը տեսնել, իւր ընծաները անձամբ ներկայացնել:

— Նազի բէկ... մտածութեան մէջ ընկաւ խանը, ինչ նազի բէկ, սրտեղից է եկել, հարցրեց խանը Ալիից:

— Բորչալուից, խան, նա հետը բերել է և մի սիրուն գեաւուրի աղջիկ Ձեր կանանոցի համար: Խանը կնճիւնները իջեցրեց բայց թէ հրամայեց ներս կանչել: Խորամանկ խանի մտքով մի բան անցաւ:

Ներս եկաւ Նազի բէկը, երեք անգամ երկրպագութիւն արաւ և չորեչոր մօտենալով խանին համբուրեց նրա փեշի ծայրը:

— Ո՛վ ես դու, ինչի համար ես եկել, հարցրեց խանը:

— Խանը թող ապրած կենայ, ես Բորչալուեցի եմ և իմ խմբով անցել եմ ռուսաց երկրներից և եկել կեանքս զոհելու մեր խանի արեւատութեան համար: Խանը ուրախացաւ. նրա աչքերի մէջ անցան ոգևորութեան փայլեր, բայց նա զսպեց իրան:

— Ի՞նչ կայ ռուսաց երկրում, նրանք պատրաստում են թէ՛ ոչ:

— Խան, նրանք պատրաստում են, բայց ինչ կարող են անել Ձեր զօրութեան դէմ, գեաւուրները ամենքը կրկնորումն, ամենքը: Նազի բէկը երբ իմացաւ նրանց միտքը, ամբողջ Բորչալուն ռաբի կանգնեցրեց և այժմ պատրաստ է Ձեր հրամանին:

— Ապրես, դուկի է քո վարմունքը, Նազի բէկ, բայց քանի մարդուց է բազկացած քո խումբը:

— Երկու հարիւր կորիճներից, խան, բայց այդ երկու հարիւր կորիճները հրաշքներ են գործում, խան, նրանք փամբակում ջարդեցին մի խումբ ռուսների և այդ բաւական չէ Սձնայ դաշտում կտորեցին մի խումբ գեաւուրների, որոնք շտապում էին ռուսաց կողմն անցնելու:

Թ.

Հ Ա Յ Ի Ը Ն Տ Ա Ն Ի Բ Ո Ւ Մ .

Երևանի հայ թաղերի տներից մէկում, մի մանկահասակ կին անհանդիստ դուրս ու տուն էր անում և շարունակ նայում էր դէպի սարդարի պալատը տանող ճանապարհը: Նա շատ անհանդիստ էր, ոչինչ բան կարծես նրա աչքին չէր գալիս և մի ինչ որ միտք նրան անհանգստութիւն պատճառում: Նրա առաջ վազվզում էին երկու փոքրիկ մանուկներ մինը նրանցից տղայ էր, միւսը աղջիկ: Երկուսն էլ սիրուն, կայտառ հրեշտակների նման: Երեխաները վազվզելով կարծես յոգնեցին ու մօտենալով մօրը այս ինչ ու այն ինչ բանն էին խընդրում, սակայն նրանց մայրը՝ Նազլուն ամենևին ուշադրութիւն չէր դարձնում իւր երեխաների վրայ և համարեա՞ բարկացած գոռում էր նրանց վրայ:

— Երեխայք, խելօք կացէք թէ չէ ավիւն կը գայ, ձեզանից կ'գանգատուեմ, նա կը թակի, ասում էր նա և շարունակ դուրս նայում: Կուրորանց ու դարձ էին անում մարդիկ, զօրքեր, թէ ձիւտը և թէ ոտաւոր: Երևում էր որ քաղաքում մի ինչ որ կատարւում էր, ամենքը շտապ պատրաստութեան մէջ էին և քաղաքը ստացել էր մի

ինչ որ կենդանութիւն, մի ինչ որ զարկ, բայց թէ ինչ իսկապէս անյայտ էր տիկին Նազլուն: Իւր մարդը այդ մասին իրան ոչինչ չէր ասել:— Ա՛խ, նա ինչո՞ւ ուշացաւ, ինչո՞ւ համար է խանը նրան կանչել, ասում էր ինքն իրեն և կրկին դուրս նայում: Յանկարծ նա կանգ առաւ և ուշադրութեամբ դէպի փողոցի ծայրը նայեց, այնտեղ երևեցաւ մի մարդ պարսկական համազրեւոտ հագլին: Նազլուն նրան տեսնելով հանգստացաւ, նրա վրդովմունքը անցաւ:

— Փնօք Աստուծոյ, Յակոբը գալիս է, նա ողջ առողջ է ասաց, ինքն իրան Նազլուն, բայց այն սով է հետը, ինչ որ մի աղջիկ է բերում, Տէր Աստուած, ով է նա, մի՞թէ խանը Յակոբին այդ բանի համար էր կանչել: Նազլուն սկսեց ուշադրութեամբ նրա մտայն, բայց սիրուն երեսը դիտել: Նա նրա երեսը դիտելիս յուզւում, մոայլում էր ու մի տեսակ նախանձ պատում նրա սրտին:

— Ո՞վ է, ինչի՞ է գալիս Յակոբի հետ, ասաց նորից ինքն իրեն Նազլուն—բայց ինչ սիրուն աղջիկ է... քոռացածը, աւելացրեց նա և իւր սիրտը բռնեց. այնտեղ յառաջացաւ մի կսկիծ, որ նախանձի և ատելութեան յառաջաբան էր գուշակում, սակայն երբ իւր մարդը՝ Յակոբը Մանուշակի հետ ներս մտաւ սենեակ ու նրա ձեռքը բռնած մօտեցաւ նրան, և Նազլուն նայեց Մանուշակի սև սև, բայց ամօթխածութեամբ լի աչքերին, այն ժամանակ նրա սրտի մէջ վայրկենապէս անյայտացաւ սխն ու ատելութիւնը և այնտեղ՝ նրա հոգու մէջ տարա-

ծուեց կարեկցութեան մարդասիրութեան զգացմունքը:

— Նազըւ, սիրելիս, քեզ համար մի քոյր եմ քերել խանից նուէր, խնամիր սրան, սփոփիր սրա վիշտը, սա որք է և հայածական, ասաց Յակոբը իւր կնոջը: Մանուշակը ծունկ չորեց, բունեց Նազըւի ձեռքը համբուրեց և արտասուքներով թրջելով, հեկեկալով կանչեց.

— Քոյրիկ, խնամիր ինձ, ես հայ քրիստոնեայ եմ, թուրքերից գերուած, իմ ծնողներից, հայրենիքից տարեպրուած:

— Վեր կաց, քոյրիկս, վեր, թող Աստուած օրհնէ քեզ, ասաց Նազըւն և նրա աչքերում էլ երեւացին արտասուքներ:

— Սյո ո՛վ է, մայրիկ, հարցրին երեխաները գարմացած Մանուշակին դիտելով:

— Զեր քոյրիկը, ասաց Նազըւն և Մանուշակին ներս տարաւ սենեակ:

— Ուրախ եմ Նազըւ, որ Աստուած Մանուշակին ուղարկեց, գու էլ մենակ չես մնայ իմ բացակայութեան ժամանակ, դուր կ'ապրէք միասին մինչև որ տեսնենք Աստուած ինչ է ուղարկում:

— Ինչպէս թէ բացակայութեանս ժամանակ, դու ո՛ւր ես գնում որ, հարցրեց Նազըւն:

— Կուի, ռումների դէմ կուի, իմ պարտքը ինձ կանչում է, խանը պատերազմի է պատրաստում:

Նազըւն մռայլուեց, գունատուեց բայց ոչինչ չասաց նա դուրս գնաց պատրաստութիւն տեսնելու իւր նոր քոյրիկին հիւրասիրելու համար:

ձ.

Գ Տ Ա Ի.

Անցաւ մի քանի շաբաթ: Նազըւն և Մանուշակը այնքան մտերմացան, այնքան սիրեցին իրար, որքան հարազատ քոյրերն էլ չեն սիրել: Նրանք ապրում էին իրար հոգու մէջ. նրանց վիշտն ու ուրախութիւնը մի էր և կարծես ոչ մի արգելք չէր կարող բաժանել նրանց իրարից. Յակոբը տեսնում էր այդ և հոգեպէս ուրախանում, նա գոհ էր խանի նուէրից, խիստ գոհ, մանաւանդ այդ դառն օրերին, երբ ինքը պատրաստում էր պատերազմ գնալ, կարծես Աստուած ինքը հասցրեց իւր սիրատուն կնոջ և մանուկների համար մի քոյր, որ նա չմնայ մենակ իւր բացակայութեան ժամանակ ու միայնակ մնացած չ'վշտանայ:

Բայց Նազըւն զգում էր, որ Մանուշակի սըրտում մի վէրք կայ. խոր վէրք, որ թարցնում էր իրենից և ինքը միայնակ տանջում: Նա ուզում էր իմանալ, հարցնել, որ ինքն էլ նրա հետ տանջուի, նրա հետ վշտանայ, բայց չէր համարձակում նրան այդ հարցը տալ: Մի անգամ, երբ Մանուշակը լուռ դէպի երկինքն էր նայում ու ջինջ, կաթնանման ուկիւններով լողացող լուսնի փայլը դիտում, Նազըւն

մօտեցաւ նրան, ձեռքը ուսին դրեց և համբուրելով նրա գանգուր ճակատը ասաց:

— Մանուշակ ջան, դու մտայլ ես ու տխուր, ինչն է արդեօք վշտացնում քեզ, ասա հոգիս, ես էլ քեզ հետ վշտանամ, ես էլ քեզ հետ լամ: Մանուշակը խոր ախ քաշեց ու նրա աչքերից արցունքները կաթիլ - կաթիլ գլորուեցին, որոնք վայրկենապէս պսպղալով լուսնի ճառագայթների տակ, ընկան գետին:

— Մի լար, հոգիս, ամեն բան կանցնի և դու կ'գտնես ձերոնց:

— Չէ՛ ամեն բան անցաւ ինձ համար, Նազլու ջան, ամեն ինչ խաւարեցաւ: Ա՛խ, Նազլու, այս գիշերը, լուսնկայ այս հրաշալի գիշերը ինձ յիշեցնում է սոսկալի պատկեր:

ձիշտ այսպիսի գիշեր էր ու լուսինը լեռների գլխից նոր էր բարձրացել: Մերոնք ամենքը բնած էին Օձնայ գաշտում, յողնած, դադրած, հազար վըշտով ու ցաւով լի, երբ անիրաւ թուրքերը վրայ տուին և սկսեցին կոտորել մեզ: Ձեռքերիս բռնած հիւանդ բրոջս գնդակահար արին, արիւնաթաթախ գիտակը դրի կանաչ խոտի վրայ, վերցրի կացինը և ընկայ թուրքերի մէջ: Լաւ յիշում եմ, մեզ բոլորիս կ'կոտորէին եթէ չը լինէր Սարանը. այն քաջ տղան, որ մեզ հետ միացաւ մեր գիւղի մօտ:

— Ա՛ր գիւղի, Մանուշակ, ջան հարցրեց Նազլուն:

— Ես Համամու գիւղիցն եմ, Նազլու ջան,

թուրքերը այդտեղից մեզ քշեցին, հօրս լամ աչքիս առաջ սպանեցին, իսկ ես, մայրս և փոքրիկ քոյրս հազիւ ազատուելով միացանք Ծորագեալից եկող փախստականներին և գնում էինք դէպի Թիֆլիս երբ շարաբաստիկ այդ նոր կոտորածը տեղի ունեցաւ:

— Ա՛խ, արդեօք ինչ եղաւ մայրս, կենդանի է թէ մեռած, ասաց Մանուշակը և երեսը ծածկեց ձեռների մէջ:

— Մի յուսահատուիր Մանուշակ, սիրտ էր տալիս Նազլուն:

— Չէ՛, հայի համար էլ չ'կայ ուրախութիւն, մինչև որ չեն գայ ուսաց քրիստոնեայ զօրքերը: Քրիստոնեան քրիստոնէին միայն կը պահպանէ իսկ անիծած թուրքերը հային չեն կարող հանգստութիւն տալ:

— Թող Աստուած ոյժ տայ ուսների բազուկներին, ասաց Նազլուն: Մանուշակը յանկարծ գլուխը բարձրացրեց և կարմրատակ աչքերով շեշտակի նայեց Նազլուին:

— Իսկ բո մարդը, Նազլու ջան, չէ՛ որ նրանց դէմ է կռում, թուրքերին է օգնում:

— Հա օգնում է, բայց երբ ուսները կրմօտեան, այն ժամանակնա կ'թողնէ թուրքերին և ուսներիւն կ'օգնէ:

— Բայց միթէ այդ կարող է պատահել, միթէ Յակօբը կանէ այդ բանը:

— Ես նրան կ'իմդրեմ, կ'աղաչեմ, կ'յիշեցնեմ

որ ուսմանը նոյն խաչապաշտն են ինչ որ մենք,
որ մենք պարտական ենք նրանց օգնելու, քանի որ
նրանք արևն են թափում մեր ազգը, մեր էջմիա-
ծինը թուրքերի ձեռքից ապաստելու:

— Սյուպէս համոզիր, Նազու ջան, և այն ժա-
մանակ սրտումս էլ դարդ չի մնայ:

Նրանց խօսակցութիւնը ընդհատուեց, գրտից
դռան բախիւն լսուեց: Նազուն վերկացաւ դուռը
բացեց, եկողը իւր մարդն էր Յակոբը ինչ որ թուրք
երիտասարդի հետ: Մանուշակը երբ նայեց թուրք
զգեստի մէջ կոյրուած երիտասարդին, նախ սար-
սուեց և ապա վախեցաւ: Բայց երբ ուշադրութեամբ
զննեց նրա դէմքը, սիրտը բռնեց, գունատուեց և
թոյլ ձայնով կանչեց.

— Ա՛խ Ասլանն է:

Յակոբի հետ եկողը յիրաւի Ասլանն էր, որ
թուրքի զգեստով ծպտեալ մտել էր Երևան և մանու-
շակի հետքը գտել:

— Ես եմ քոյրիկ, մի վախիլ, ես այժմ հանգիստ
եմ, որ քեզ ապահով գտայ և այն էլ հայի տանը:

— Մայրս, Ասլան, ուր է նա շէնջաց Մանուշակը:

— Նա ողջ առողջ է և ապահով տեղ, ուստաց
հողում, դու նրա մասին հոգս մի քաշի՝ Ներսէս սըր-
բազանի բարերար այք պահպանում է նրան:

— Բայց ինչպէս եկար այս տեղ: Միթէ՛ չ'վա-
խեցար թուրքերից:

— Հը՛մ, թուրքերից... թուրքերը թող ինձա-
նից վախենան: Բայց ես երկար այստեղ չեմ կարող

եալ, Մանուշակ, չնորհակալ եմ Յակոբ Եֆէնդիից,
որ ինձ թող տուեց քեզ տեսնելու, ես հէնց հիմա
սիտի հեռանամ Երևանից, կարևոր գործեր շատ
եմ, դու կ'մնաս Յակոբի հովանու տակ մինչև
անկը Աստուած ինչ է ուզարկում, ասաց Ասլանը
ըրբ գլուխ տուեց, ջերմաջերմ սեղմեց Յակոբի
Մանուշակի ձեռքերը և դուրս գնաց:

— Աստուած յաջողութիւն տայ քեզ, ասաց նրա
տեղից Յակոբը և ապա դառնալով Նազունին ու
մանուշակին աւելացրեց— Լաւ տղայ է քաջ և խել
և նշանացու մեր Մանուշակի համար:

Մանուշակը շառագունուեց և ոչինչ չ'պատաս-
անեց:

— Ի՞նչու համար է Երևան մտել, հարցրեց
Նազուն:

— Ինչու համար, թղթեր է բաժանում, հայե-
րին ոտքի է կանգնեցնում թուրքերի դէմ, ասաց
Յակոբը:

Նրանք դեռ Ասլանի վրայ էին խօսում և դեռ
պահը մի քանի քայլ չէր արել, երբ պատահեց
վառ թուրքի, որոնք դէպի Յակոբի բնակարանն
են գալիս, նրանք նկատեցին Ասլանին և Ասլանն
նոցա, բայց առանց կանգ առնելու շարունակե-
ցին ճանապարհները: Թուրքերից մէկը կամաց հար-
կեց միւսին.

— Տեսա՛ր, այդ մարդուն, ո՞վ էր, չ'ճանաչեցիր:

— Ո՛չ չ'ճանաչեցի, պատասխանեց միւսը:

— Բայց դէմքը ինձ ծանօթ թուաց, կարծես

տեսած լինեմ նրան: Նա հայի նմանութիւն ունէր:

— Զէ, Նազի բէկ, անծանօթ թուրք էր, դու խառնում ես:

Նրանք լռեցին և երբ մօտեցան Յակոբի բնակարանին, Նազի բէկը կանգ առաւ և ասաց.

— Ահա այն հայի տունը, որը սիրուն աղջկան տարաւ, մենք այստեղ շատ բան ունինք կատարելու, գիշեր ցերեկ պէտքէ աչքաթող չամենք և տեսնենք ո՞վ է գալիս, ո՞վ է գնում սրա մօտ: Այս հայն, ես վախենում եմ երկու երեսանի լինի և մեր սարգազարին մի խաթայի մէջ ձգի, ասաց նա և մօտենալով պարսպի պատին, արանքներից դիտեց ներսը, և երբ համոզուեցաւ որ Յակոբի մօտ ոչ ոք չ'կայ, կասկածաւոր ոչինչ չի երևում, հեռացաւ և իւր ընկերոջ հետ կորան Երևանի ոլոր-մուրր փողոցների մէջ...

ԺԱ.

Խ Ա. Զ Ե Յ Է Բ Ն Ր Ա Ն...

Տանջանքի ու վշտի ընթացքը հասել էին... Հասել էր այն ժամը, այն ընթացքը, երբ նա իւր անձը կամ զոհ պիտի բերէր և ընկնէր վշտի ովկեանի մէջ ու վերջ տալով իւր բաղմաշարչար կեանքին փրկէր մի ազգ, որ դարերից ի վեր տանջուում. կեղեքում էր պարսից բռնութեան տակ և կամ հեռու փախչելով տանջանքի այդ անկողնից՝ դադար առնելով իւր սրտի հոգեկան տանջանքների ու հանգիստ, անխառն անց կացնէր իւր կեանքի մնացորդները, մինչև որ սև հողը կըբռբռէր նրա բաղմաշարչար մարմինը: Բաժակը արդէն լի էր, լի էր դառնութեամբ: Թոյն ու լեզի կար այդ բաժակում և նրան փրճակուած էր խմել այդ բաժակը, խմել մինչև վերջին կաթիլը... Եւ նա դեռ չէր խմել այդ բաժակը. նա դրուած էր իւր առաջ լի ամենայն դառնութեամբ ու նա դեռ մտածում էր... անկողնից էլ աւելի սոսկալի մտքերը կըծում էին նրա սիրտը, բրբրում, կտրտում նրա թոքերը և այնտեղ յառաջացնում մի սոսկալի ցաւ, մի զարհուրելի կըսկիծ, որին ենթակայ են լինում շատ քիչ մարդիկ, ազգի մէջ միայն անհասանելի, նրանք միայն, ում

վիճակուած է գատարիկը դառն բաժակը մինչև վերջին կաթիլները... Այդ դառն բաժակը վիճակուած էր խմել Ներսէս Աշտարակեցուն՝ Թիֆլիսի թեմի Առաջնորդին... Եւ նա, նախքան ձեռք թունալից բաժակին մեկնելը, ընկած էր զարհուրելի մտքերի մէջ, որոնք տանում էին նրան ովկեանի լեռ ալիքի գլուխը կամ իջեցնում անեղ անդունդներ, խոր քան զեհեհեի անդունդը, զարհուրելի քան դժոխքի կրակը—ու Ներսէսը՝ հայոց հոգևոր այդ մեծ անձը, այդ ժամանակ տանջւում էր, խիստ տանջւում: Յոյսն ու յուսախաբութիւնը, հաւատն ու թերահաւատութիւնը, տանջում էին նրան ու կեղեքում նրա հոգին ու սիրտը... Բայց հասել էր ժամը, ահարկու ժամը, երբ նա պիտի ժողովէր իւր հոգւոյ բոլոր զօրութիւնները և խմէր թիւնալից բաժակը: Նա արդէն հասկանում էր, որ թիւնալից այդ բաժակով պիտի փրկուէր իւր փայփայած ազգը, իր սիրած Եջմիածինը, հրաշալի Մասիսը նոյեան տապանով, ուստի և մտեցաւ այդ բաժակին՝ քամելու և իւր կեանքին վերջ դնելու, բայց յանկարծ մխտաւոր նման կանգ առաւ և շուրջը նայեց...

Մութ և խաւար էր շուրջը. սոսկալի և զարհուրելի էր մարդու մարմինը փշաքաղելու շափ: Այնտեղ նա տեսնում էր հոգևորականներ ապիտ քան վայրենիները, չարախինդ քան աւաղակները, վատ և գազրելի քան դժոխքի դեերը, որոնք ամեն անիլիւնից գոռում էին՝ «խաչեցէք նրան...» Ինչո՞ւ ինչ պատճառաւ, միթէ չար քան է գործում նա

երբ նրանց դուրս է կորզում խաւարի ճանկերից, երբ նա ուզում է լուսաւորել նրանց միտքն ու հոգին և դժոխքի ճանկերից ազատելով լոյս աշխարհ հանել:

Բայց կայրերը այդ շէն տեսնում ու նրանք դարձեալ գոռում են՝ «խաչեցէք նրան, խաչեցէք Ներսէսին, նա դաւաճան է, նա մահապարտ է...» Լսում էր Ներսէսը, լսում ու նրա սիրտը մորմորում, կտոր-կտոր էր լինում: Իւր դէմ լարած սրողայթներին նա արհամարանքով էր վերաբերում ու մօտենում խմելու դառն բաժակը, որի մէջ գլուխում էր իւր ազգի փրկութիւնը. Խորին խաւարի մէջ, հեռու հիւսիսից նա տեսնում էր լուսոյ մի բոլորոջ, որ իւր վհատ սրտին հոգի և սէր էր ներշնչում, ու նա ձեռքերը կարկառած դէպի նա օգնութիւն էր հայցում... Եւ անա մի մութ գիշեր, երբ երկինք ու երկիր խոր ընի մէջ էին ընկզմուած Ներսէսը արթուն էր և լուս, գլուխը ձեռների մէջ առած մտածում էր... նրա մտածմունքը խոր և անուշիկ էին, ցաւած սրտից արիւն էր հոսում և վրդովում նրա սիրտը, արտասուքները ոլուն ոլուն գլորում էին նրա աչքերից ալեխառն մօրուսի վրայ և թափւում յատակին: Այդ ոչ ոք չէր տեսնում, նրա հոգին այդ բոլակին ոչ ոք չէր կարդում: Սմենքը բնած էին. ընած էին խոր, անգորր բնով ու ոչ ոք չէր տեսնում Ներսէսի հոգու ահարկու ամոնջանքը: Ներսէսը յուզւում էր, տանջւում տեսնելով թէ ինչո՞ւ պարսիկները սոտի կանգնած, ջարդում կոտոր

բում են հայերին — թէ ինչպէս թուրքերը պղծում էին տաճարները, ստնատակ տալիս սրբութիւններ և դարերով սրբագործուած ծէսերն ու արարողութիւնները ծաղր ու ծանակի առարկայ դարձնում... Եւ այդ դառնացած բռպէլին, երբ ինքը պատրաստուած էր իր կեանքը դնելու հայոց փրկութիւնը ձեռք բերելու՝ իրեն շրջապատած դանազան անկիւններէջ, հոգեորական ու աշխարհական քուռ ամբաստանութիւններ էին անում ու խաւարի միջից կանչում «խաչեցէք նրան...»

— Եւ ես կը խաչուիմ, մըմբաց նա ու դառն մտքերով շրջապատուած, յանկարծ վերկացաւ տեղից, մի քանի քայլ արեց ու նկատելով Յիսուսի խաչելութիւնը՝ կանգ առաւ։ Նրա մտքի մոայլը յանկարծ լեռ քաշուեց և այնտեղ տիրապետեց մի այնպիսի անգործ պայծառութիւն, որից Ներսէսը ցնցուեց, արիացաւ ու յանկարծ յետ քաշուելով, ձեռքն առաւ խաչելութիւնը ու զգաց ազօթելու ցանկութիւն։ Ու նա ծունկ չսրելով, խաչելութիւնը բարձր բռնած, օրտառուէ ձայնով կանչեց. «Հայր իմ, եթէ հնար է անցցէ բաժակս այս լինէն, բայց ոչ որպէս ես կամիմ, այլ որպէս Դու»։ Նրա ձայնը տարածուեց խորին լուռութեան մէջ, որից պատերն անգամ սարսուռ զգացին։

Ազօթքը թեթեացրեց վշտացած Ներսէսի սիրտը, նա զգաց հոգւոյ այնպիսի անդորրութիւն, որ կարծես երկտառարդ լինէր ու խաչելութիւնը մի կողմը դնելով, նորից նստեց գրասեղանի մօտ, ձեռն

առաւ գրիչը և սկսեց գրել։ Այդ գիրը Ներսէսի պատերազմական շրջաբերականն էր, ուր ի միջի այլոց գրում էր՝ «Սատուց ինձ վրայ գրած սրբազան պարտաւորութեամբ յայտնում եմ անա Ռուսաց օգոստափառ պետութեան նպատակը։ Նա իւր հօր բազուկը տարածեց մեր հայրենեաց վրայ, ոչ այնքան իւր սեփական օգտի համար, որքան մեր անդորրութեան և բարօրութեան համար ու Քրիստոսի սուրբ կրօնն ու եկեղեցին պաշտպանելու համար։ Բազմաթիւ քրիստոնէից գերիվարութիւնը, ձերունեաց և նոցա որդոց հոսած արիւնը, Թիֆլիսի սուրբ եկեղեցեաց և վանքերի հրոյ ճարակ դառնալը — այս բոլորը առաջ բերին Սատուածապահ Ռուսիոյ տէրութեան սգործութիւնը։ Եւ որովհետեւ Քրիստոսի աւետարանը մեզ համբերութիւն է քարոզում, վասն որոյ ես, իբր սրաացաւ հայր ձեր, հովիւ սուրբ եկեղեցւոյ և քարոզիչ ճշմարտութեան, պարտք եմ համարում ձեզ կրկնել Քրիստոսի նոյն պատուէրը՝ Յիչեցէք Քրիստոսի աւետարանում թագաւորի թշնամեաց մասին ստածը թէ՛ «Զթշնամիսն իմ գայնտօիկ որ ոչն կամէին զիս թագաւորել ի վերայ նոցա, ամէր այսր և սպանէր առաջի իմ»։ Յիչեցէք ձեր հարց մեծամեծ սխրագործութիւնները և աննմանելի առարկանութիւնները։ Դուք նոցա որդիքն էք, նոցա արիւնը ես է գալիս ձեր երակներում։ Նման ձեր հարց և նախնեաց՝ հաւատարմութիւնը առ Սատուած, առ քրիստոնէութիւնը, և առ Բարեբարն մեր — Սատուածապահ Կայսրն Ռուսիոյ, — գերագանց

դասեցէք քան զգոյքն ձեր և նոյն իսկ կեանքն: Մեռնենք արիութեամբ մեր եղբարց համար և աբառ չ'թողունք մեր փառաց: Ահա ժամանակ էրբ ամենեքեանդ վերածնելով ձեր մէջ մեր նախնեաց սխրագործութիւնները միաբանութեամբ պիտի քաջալերէք միմեանց ասելով՝ «մեռնենք քաջութեամբ և առանց հայրենեաց դաւաճանելու ժառանգենք մեր նախնեաց պանծալի անունը ու փառքը: Մի տարակուսէք, մի դողաք պարսից արշաւանքերից, հաւատացած եղէք, որ Աստուծոյ հրաշալի փրկութիւնը կ'պահպանէ ձեզ, իսկ Աստուածային շնորհը և Ռուսիոյ օգոստափառ Ինքնակալի ողորմած ուշադրութիւնը՝ պատկներ կ'հիւսեն ձեզ և թէ բոլոր ձեր համազգեաց*):»:

Երբ վերջացրեց Ներսէսը այս ոգևորիչ շրջաբերականը այդ ժամանակ արշալոյսը նոր էր բացուել և սփռել չորս կողմը իւր կենարար լոյսը: Թիֆլիս քաղաքը կենդանացաւ ու շարժուեց ու երբ շրջաբերականը տարածուեց Կովկասի, Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի մի ծայրից միւսը, հայերը կենդանացան և ձայն տուին ամեն կողմից: Հայ կամաւորների խումբը արդէն պատրաստ էր իւր դրօշակով, որին առաջնորդում էր Ներսէս զէպի պատերազմ:

*) Կովկասի Հա.ք.—Երեցեանի. եր. 237—243.

Չմեռը արդէն մօտ էր: Աբաղած սարը նորահարսի նման սպիտակ քող էր ձգել զլիւին, ու ճակատը վեր պարզած, նայում զէպի իւր աագ եղբայրը՝ զէպի ալևոր Մասիսը: Յուրտը հետզհետէ զգալի էր դառնում, թէև Աբաղածի ստորոտները դեռ պատած էին թաւշիայ կանաչով: Աբաղածի փեշերի տակ, ճանապարհի երկու կողմերում, մի կրճի մէջ, պահ էր մտած պարսիկների գօրքը իւր գլուխ ունենալով Երևանի սարդարի եղբօրը Հասան խանին: Հասան խանը տեղեկացել էր, որ Ռուսական մի վաշտ շուտով պիտի անցնի այդ կիրճով, ուստի թաղնուած այդ տեղ սպասում էր նրանց իւր թակարդի մէջը ձգելու: Նա անհամբերութեամբ շուտ շուտ զէպի հեռուն էր նայում ու սպասում ռուսների երևալուն. բայց ոչ որ չէր երևում: Գիշերը արդէն վրայ հասաւ ամեն ինչ ընկրմուեց խորին խաւարի մէջ, բայց պարսիկները դեռ կազմ ու պատրաստ սպասում էին թշնամուն:

Այդ միջոցին կիրճի ճանապարհի վրայ, Գիւմրու (Աղէքսանդրապօլի) կողմից, երկու ձիաւոր էին գալիս զէնք ու զրահի մէջ կորած և ետփունջիները

մէջ փաթաթուած: Նրանք լուռ էին, ոչինչ չէին խօսում և խիստ զգուշութեամբ առաջ քայլում: Սմին մի քար, ամեն մի թուփ նրանց սրատես աչքերից չէր անյայտանում:

Զգուշութեամբ նրանք նայում էին ճանապարհի աջ ու ձախ կողմը: Կասկածաւոր շշուոնջ լսելիս խօսկոյն ձիերը կանգնեցնում էին, քննում ամեն ինչ և կրկին առաջ քայլում: Մութը հետզհետէ խտանում էր, երկնքում մի քանի աստղեր էին փայլւելում, բայց նրանք էլ շուտով ծածկուեցան ամպերով և քիչ յետոյ սկսեց բարակ անձրև մաղել:

— Աղան, թուրքերի հետքը չի երևում, տեսնես սրտեղ են թագնուել նրանք, ընդհատեց լուծիւնը ձիաւորներից մէկը:

— Հեռու չեն լինի նրանք, Գէորգ, սլատասխանեց Ասլանը:

— Անիրաւները կիրճը կը լինեն բռնած, ասաց մեզ ծանօթ Գէորգը:

— Հա, ճիշտ է, որպէս զի ուռններին թակարդի մէջ ձգեն, ջարդեն նրանց... Բայց պատէ Հասան խանի համար:

— Այդ դեռ հարց է, Ասլան:

— Չէ, հարց չէ, այսպէս թէ այնպէս պիտի անցնենք այդ կիրճով և իմացում տանք ուռններին:

— Իմացում տալը հեշտ է, բայց կիրճով անցնելն է դժուար: Ուրիշ ճանապարհ չ'կայ, իսկ ուռնները այսօր է թէ վաղը կ'հանգիպեն զրանց և մեր կորայրների կոտորածը անխուսափելի է:

— Ճիշտ է, Հասան խանը մեծ զօրքով անցաւ այս կողմը, անդրիական թնդանօթն էլ այս տեղ է, որի վրայ մեծ յոյս են դնում պարսիկները:

— Բայց Յակօրը լաւ ումրածիզ է, նա կարող է մեծ ջարդ տալ:

— Տեսնենք, յոյս ունիմ որ խնայի իւր քրիստոնեայ եղբայրներին:

Նրանք լուեցին և ամեն միւր մտածմունքներով շրջապատուած առաջ քայլեցին: Յանկարծ ճրագի աղօտ լուսաւորութիւն նկատեցին և երկուսն էլ ձիաները կանգնեցնելով, դէպի լոյսը նայեցին:

— Բանակն է արդեօք, շշուոնջ Գէորգը:

— Չէ բանակը չի կարող լինել, կիրճը դեռ հեռու է, բայց պիտի իմանալ թէ սկրքեր են դրանք: Նրանք մի քանի քայլ էլ առաջ դնացին և կանգ առան: Այժմ պարզ նկատեցին երկու թուրք, ժայռի խորոշի մէջ, ճրագի աղօտ լուսաւորութեան տակ նստած և մի ինչ որ բաժանում էին իրար մէջ:

— Ե... թուրքեր են, հայի արիւն բրտինքով աշխատած ոսկիներն են բաժանում իրար մէջ, ասաց Ասլանը և ցած իջնելով ձիուց սանձը տուեց Գէորգին:

— Ի՞նչ ես անում, սուր ես գնում, հարցրեց Գէորգը:

— Ի՞նչպէս թէ ուր եմ գնում: Գնումեմ նրանց գլուխները թուցնելու: Անիրաւները հայի արիւնը բամեցին, հիմա ոսկիներն են բաժանում: Գու սպասիր այստեղ, ասաց Ասլանը և մթուածան մէջ կո-

բաւ: Գէորգը անթարթ աչքերով դէպի ճրագն էր նայում: Նա տեսաւ թէ ինչպէս Ասլանը մերկացրած սուրբ ձեռքին կատուի դիրտաշարժութեամբ յարձակուեց մի թուրքի վրայ և սուրբ մինչև կոթը խրեց նրա սրտի մէջ, միւս թուրքը սառածի նման գեռ նայում էր, երբ Ասլանը նրան էլ տեղն ու տեղը պարկեցրեց:

— Սնիրաւներ... մրմրաց նա ու արիւնոտ սուրբը նրանց փեշով սրբելով, դարձաւ դէպի Գէորգը — վերջացաւ, մի քիչ սիրտս հովացաւ, ասաց նա և իւր ձին հեծաւ:

— Ապրիս, լաւ սուս ու փուս վերջացրիր, դժոխքի բաժին արիր նրանց, ււեւացրեց Գէորգը և նրանք կրկին սկսեցին առաջ գնալ: Բայց ահա կիրճը: Ասլանն ու Գէորգը պարզ կերպիւ նկատում էին կրակի լոյսերը: Պարսիկները կիրճի այս կողմից ոչ մի նախազգուշութիւն չէին տեսել, կրակներ էին վառել նրանք այս կողմից ռուսներին չէին սպասում:

— Է՛... հիմա արդէն հանաք անել չի կարելի, ատաց Ասլանը:

— Հա՛, չի կարելի, սրանք երկուսը չեն, որ հեշտ գլուխները կտրես, տեսնում ես ժայռի գլխի թնդանօթները:

— Տեսնում եմ, բայց յոյս ունեմ Առևտուրչի աջը մեզ պահապան լինի, մենք բարի գործ ենք կատարում, միաս չ'կայ եթէ կեանքերս էլ դնենք այստեղ մեր էգբայրների համար:

— Գէ՛հ, շարժուինք, ասաց Ասլանը և նրանք երեսները խաչ հանելով մտան կիրճը:

Կիրճի աջ ու ձախ կողմերը, թուրքերը խումբ խումբ նստած կրակի շուրջը, ոմանք նոցանից ընթրում էին, ոմանք էլ իրար ինչ որ պատմում: Նորեկ ձիաւորների վրայ համարեա՛ ոչոք ուշադրութիւն չ'դարձրեց, որովհետև նրանց հագուստը չէր տարբերում իրենցից և բացի դրանից այդ կողմից թշնամու չէին սպասում. մեր տղերքը սրտատրոփ անցան կիրճի միջով և այն է ուզում էին դուրս գալ, երբ երկու ձիաւոր պահապան կտրեցին նրանց առաջը:

— Ո՛վքեր էք, կանչեցին նրանք:

— Խանի ծառաները, պատասխանեց Ասլանը հանդիստ ձայնով և ձեռքը դէպի իւր ատրճանակը տարաւ: Նա զգում էր, որ սոսկալի բոպէն մօտենում է:

— Նշանը՛, գիշերուայ նշանը, հարցրին պահապանները:

— Ահա գիշերուայ նշանը, ասաց Ասլանը և իւր ատրճանակը ուղիղ պահապանի կրծքին դատարկեց: Թուրքը ճիշ արձակեց և գլորուեց ձիուց:

— Աստուած, փրկի՛ր մեզ, կանչեցին մեր տղերքը և ձիերը մտրակելով սլացան խտւարի մէջ:

Բանակը ոտի կանգնեց: Մի քանի տեղից հրացանների կրակներ բացուեցին, խակ քիչ յետոյ թնդանօթներից մէկը բանալով իւր ահեզ բերանը՝ գոռաց ու սար ու ձոր զզրդեցրեց իւր ձայնով:

Հասան խոսնը իմացաւ եղելութիւնը և կատարեց,
նա մի խումբ ձիաւոր ուղարկեց նրանց յետևից,
սակայն մեր տղերքը կայծակի արագութեամբ սլա-
նում էին առաջ:

Նրանցից քիչ մօտ սլանում էր մի թուրք
միայն, որը արդէն հասնելու վրայ էր, երբ Քէորգը
կանգնեցրեց ձին ու ատրճանակը դատարկելով ա-
սաց:

— Սա էլ իմ բաժինը:

— Թուրքը սուր ճիչ արձակեց ու գլորուեց
գետնին: Ստանն ու Քէորգը անվտանգ հասան ու-
սաց բանակը և ամեն ինչ պատմեցին:

ՃԳ

ՃԳ.

Կ Ռ Ի Ի Ը.

Սինչդեռ Հասան խոսնը կատարած ոտները
տափէ տափ էր զարկում, անէճք ու նզովը կարգում
թէ հայերի և թէ ռուսների գլխին, այդ ժամանակ
Վէնիս Գաւիթով գններալը, որ Ջալալօղլու մէջ
կենդրոնացած ռուսաց զօրքերի հրամանատար էր
կարգուած, լուր ստանալով Ստանից և Քէորգից
Հասան խոսնի տեղի և դիրքի մասին, առանց ժա-
մակորոյս լինելու շտապեց զէպի Սլազեազի ստորոտը:
Ռուսաց մի վաշտ զօրք, մի քանի թնդանօթներով
և մօտ հարիւր կտրիճ հայեր, որոնք միացել էին
այդ վաշտի հետ, գնում էին Հասան խոսնի ուժեղ
զօրութեան դէմ կռուելու:

Գններալ Վէնիսը հասկանում էր այդ թուրքի
տարբերութիւնը, բայց զստան իւր կտրիճների վրայ,
և բացի գրանից պարսից զօրքերի վրայ ան գցելու
նպատակաւ նա շտապում էր առաջ: Ռուս գինուոր
ները գնում էին քաջերի պէս, նրանց հետևում էին
վրէժխնդրութեամբ լցուած հայ կամաւորները: Հա-
սել էր ժամը, երբ դարևոր տանջանքների վրէժը պի-
տի լուծէին պարսիկներից և իրենց արիւնտով սղո-
ղուած երկիրը ազատէին պարսից բռնակալութիւնից:

Կամաւորների մէջ կային հասակն առած հայեր
փորձուած կռուի և արեան մէջ, բայց կային և այն-
պիսիները, որոնք ստրը նոր կեանքի մէջ դրած,
չգիտէին ինչ է կեանքը, սրն է կեանքի արհաւիրքը,
այլ հայրենիքի սիրով վառուած մտել էին կամաւոր-
ների շարքը ու գնում էին արիւն թափելու:

Մէկը նրանցից, սրին ընկերները Կարօ անունն
էին տալիս, հէնց նոր մտել էր այդ շարքը: Նա
Ս. Գեղամանկապետի դաւառի Գեօրան գիւղիցն էր, քսան,
քսաներկու տարեկան էր, կռուն կեանքով լի, վաւ-
ւառն և կայտառ երեսով: Ս. Գեղամանկը նոր բուսել
էր նրա երեսին և սիրուն շղարշով սրտել էր նշա
այտերն ու բեխերը: Գեօրան պիւղը ասպատակ դառ-
նալով փախել էր, ընկել Ջալալօղլի և այժմ թուանքն
ուսին, ատրճանակն ու սուրը մէջքին, կէս ժպտա-
գէմ, կէս տխուր, քայլում էր առաջ: Նա նայում էր
ուրա զինուորներին, նրանց հաստատ քայլերին ու
ինքն էլ ոգևորում էր, հոգի ստանում:

— Կարօ, այսօր մեր կռիւը տար կը լինի, պի-
տես, ասաց նրա կողքից գնացող ընկերը:

— Ինչ կռիւ, հարցրեց միամտարար Կարօն:

— Բա ո՞ր կեր շտապում, մի՞թէ կարծում ե-
սաղաթթու թուրերը մենակ նրա համար է որ թուանքն
ուսին արխային ման գայ:

— Ա՛յ է ատում, մենք պիտի կոտորենք թուրքերին:

— Բայց նրանք էլ մեզ կը կոտորեն:

— Չեն կարող, տեսնում ես, ասաց Կարօն և
ձեռքով ցոյց տուեց ուսուսական վաշտը:

— Հա, նրանք քաջ են, խօսք չունիմ, բայց
պարսիկներն էլ պարապ չեն, նրանց թուրն ու
սուրն էլ կտրուկ է:

— Նա պարսիկներից չեմ վախենում, ինքնա-
բաւական կերպով ասաց Կարօն և նրա աչքերը
վառուեցին ոգևորութեան կրակով:

— Տեսնենք, ասաց Կարօյի ընկերը և լուռ կա-
ցաւ: Նրա սրտի միջից անցաւ մի տեսակ կարեկ-
ցութիւն դէպի Կարօն:

Ս. յը ժամանակ լեռան զլխին երևաց թշնամին:
Նստեց գններալ Գենիսի խորխոր հրամանը և գուն-
դը երեք մասի բաժանուեց: Հայ կամաւոր գունդը
Կարօյի հետ առաջ անցաւ և թագնուեց մի ձորի
մէջ:

Կարօ ժամանակ անցաւ և խոր լուրջներ խան-
գարուեց թնդանթների որոտմունքից: Կարօն երեսը
խաչ հանեց ու սարսուեցաւ: Նա այդպիսի դարհու-
րելի որոտմունք չէր լսած:

— Սկսում է, ասաց ընկերը և Կարօյի երե-
սը նայեց: Կարօն ապուշի պէս լսում էր թնդանթ-
ների որոտը և չ'սեց ընկերոջ խօսքը: Թնդանթ-
ների որոտման հետ խառնուեց և հրացանների
ճայթմունքների ձայնը: Կարօն հետաքրքրութեամբ
գլուխը վեր բարձրացրեց և նայեց դուրս: Ամբողջ
դաշտը նա ծիսի մէջ կորած գտաւ:

— Տեսնում ես, դարձեալ ասաց ընկերը, կռիւը
ինչքան դարհուրելի է:

— Դատարկ բան է, կրկնեց Կարօն:

Այդ բողոքին օգր ճղելով, մի ինչ որ հրային գունդ թուա նրանց վրայից և ընկաւ գետնին: Ընկերը Կարօյին հրեց և ասաց.

— Տես, տես: Կարօն առանց այն էլ նայում էր ուումքին:

— Ի՞նչ է դա, հարցրեց նա:

— Երկաթի կտորներ ուրիշ ոչինչ:

Ուումքը ճայթեց և հօգի ու խոտի կտորներ ցարուցրիւ տուեց: Բայց բարեբախտաբար ոչ ոքի վնաս չհասցրեց:

Գեռ Կարօն մտայոյդ նայում էր ուումքի կողմը, երբ հեռուից թնդանօթների և ուումքերի ճայթման հետ խուեց ուսաց գնդի „ուրան“ խակ քիչ յետոյ մի ձայն որ գոռում էր „յառաջ“:

Կարօն նկատեց որ իւր ընկերները շտապ-շտապ գուրս են թռչում ձորից և վազում առաջ: Կերն էլ հրացանի կոթը ամուր սեղմած հետեց նրանց: Մի փոքր անցան և նրանք մտան կրակի շրջանը: Գրնդակները մեղունների նման բզզալով անցնում էին աջ ու ձախ և գետնին դարկում: Կարօյի արիւնը սառեցաւ երակների մէջ՝ նա պատերազմը այդպէս չէր կարծում: Յանկարծ նրա ընկերներից մէկը յետ ու յետ գնաց, դիպաւ իրան և սոսկալի հառաչանք արձակելով գլորուեց գետին: Նրան հետեց մի ուրիշը, երբօրդը, խակ մէկի տար արիւնը մինչև անգամ ցայտեց Կարօյի երեսին: Կարօյի մարմինը փշաքաղուեց, հազարաւոր մրջիւններ կարծես վազեցին նրա մար-

մնով և նա ակամայից կանդ առաւ մի բողոք շունչը ետ բերելու:

— Առաջ գնան, Կարօ, մի վախի, մենք մօտ ենք թուրքերին, չես տեսնում, ուստեքը արդէն բշում են նրանց սուխերով, ասաց նրան ընկերը և թևից բռնելով քարչեց առաջ:

— Աստուած իմ, սոսկալի է, ան մայրիկ, ասաց Կարօն և տեղն ու տեղը մնաց կանգնած: Բրանքի խոշոր կաթիլները պատել էին նրա գէմքը, աչքերը կարմրել ու երեսը բորբոքուել: Իսկ այդ բողոքին նրա մտքի մէջ վառ պատկերանում էին նրա անցած գնացած կիանքի պատկերները, որոնք կայծակի արագութեամբ, փոխանակելով մէկը միւսին, տեղի էին տալիս մահուան սարսուռին ու նրան ձգում այնպիսի երկիւզի մէջ, որ դողալուց ատամ-ատամի էր զարկում: Կարօն իւր աչքի առաջ տեսնում էր մահը իւր բոլոր դարձուրանքով: Յանկարծ նա ցնցուեց ու շուրջը նայեց, նա տեսաւ որ ամենքը շտապ շտապ, բայց հաստատուն քայլերով, վազում են առաջ, խակ քիչ յետոյ նկատեց ուստական հեծիլագունդը, որոնք սրերը հանած, թռչում էին առաջ: Այդ ժամանակ նրա մտքի մէջ անցան թուրքերը, Հասան խանը և նրա արած բարբարոսութիւնը:

Նա յիշեց իրենց աւեր դիպը, նրա ծովան ու մուխը, մանուկների և կանանց հառաչանքն ու կոծը և մի վայրկեան առաջ իւր վախիտութիւնը մտաբերելով սոսկաց ինքն իրենից: Արէթինդրութեան սոսկալի բոցը վազեց նրա երակների մէջ, սիրան

ու հոգին լցուեց մի այնպիսի սգևորութեամբ ու նա բարձր ձայնով գոռաց.

— Յառաջ, յառաջ, մահ թուրքերին, սուրբ պատենից հանեց և մղուեցաւ կռուողներին մէջ. Նրա առաջին պատահող թշնամին մի վիթխարի թուրք էր, որ անազին սուրբ ձեռին, արիւնոտ աչքերով մօտենում էր Կարօյին: Կարօն նկատեց այդ, յաջող ստախն գործեց և թուրքի հարուածը իրան չ'զիպաւ: Այժմ հերթը իրանն էր՝ կատաղած գաղանի նման վրայ պրծաւ թուրքին և սուրբ մղելով սիրտը մի քանի անգամ պտտեցրեց և դուրս հանեց:

Տաք արիւնը սրտից իրեն, խոկ թուրքը խոր հառաչանք արձակելով փայտի նման ցած գլորուեց իւր ոտքերի տակ: Թնդանօթների որոտը արդէն զարարել էր: Թուրքերը չկարողանալով դիմանալ ուսաց յարձակմանը, հետզհետէ փախուստ էին տալիս կռուի դաշտից: Այդ Կարօն չ'զիտէր ու իւր արածն էլ չէր հասկանում և մղում էր ամենափտանգաւոր տեղերը. երբ զգաց մի սուր ծակոց, որ ասեղի նման ծակեց իւր սիրտը՝ այնտեղ յառաջացնելով մի խոր ցաւ: Անդիտակցարար ձեռքը կրծքին դրեց ու յետ-յետ գնալով ընկաւ մէջքի վրայ: Ինչ էր այս, ինչն սիրտս ցաւեց... Ինչ եղաւ անօրէն թուրքը, Հասան խանը... քոյրիկ, իմ քոյրիկ... մայրիկ, վաղը Չատիկ է, կարմիր ձու սլետը է ներկի... գնամ տեսնեմ Եսթերս ուր գնաց... ու սիրտըս կտրատուում է, մի կաթիլ ջուր... Եւտ տուէր ինձ... ասաց նա, մի ցնցիւն արեց և մնաց ան-

չարժ: Նրա կուրծքը պատած էր թանձր արիւնով և բերանը լի արիւնախառն փրփուրով: Նա մեռաւ: Մնաց անշարժ, բայց աչքերը բաց էին, լայն, ապուշ կրթած, որոնք կարծես նայում լինէին անհուն երկնքին, ուր դանդաղութեամբ սողում էին գորշ ամպերը և լիզելով Սրագամի ձիւնոտ գաղաթը կորչում հեռու և հեռու...

Կարօն մեռած էր, բայց երջանիկ ժպիտը փայլում էր նրա մատաղ երեսի վրայ: Նա գոհ էր և երջանիկ: Նա կատարեց իւր պարտքը՝ մեռաւ իւր հայրենիքի փրկութեան համար...

Կախն արդէն վերջացել էր և լռել հրացանների ճայթմունքների ձայնը: Հասան խանը ամօթահար փախուստ էր տուել դէպի Երևան, պատերազմի դաշտում թողնելով բազմաթիւ դիակներ, որոնց դլխին պտտում էին արդէն գլիշակեր թռչունները և յարմար ըողէի սպասում:

Ռուսաց յաղթութիւնը կատարեալ էր:

Handwritten signature and date: 1828

Փ Ս Խ Ո Ի Ս Տ.

Հասան խանը իւր զօրքի մնացորդներով յետ էր փախչում: Անյաջողութիւնը և ամօթը քսամնեցնում էին նրան:

Նա կատաղել էր, խիստ կատաղել և նխթ էր սրտնում իւր բարկութեան թոյնը թափելու, սրտի սխր հանելու մէկից և ահա վերագարձին մի քանի կանգուն մնացած հայ գիւղեր նրա վրէժխնայութեանը զոհ գնացին: Նա իւր քէնը թափեց խեղճ անպաշտպան հայ գիւղերի վրայ ու հրամայեց կրակի ճարակ դարձնել նրանց: Նրա հրամանը կատարուեց և հայ գիւղերը կրակի զոհ դառնալով, ծուխը մինչև երկինք էր հասնում և բողբոմ Բարձրեւոյն: Բայց Նա լուռ էր և անողոր: Ծխում էին հայ գիւղերը և այդ գիւղերի ծխի մէջ այլու՛մ խորովում էին կենդանի նահատակները ու շորս կողմը լցնում ձկնճեղքային խեղդող հոտ: Հասան խանը գիւական ժպտալ երեսին ախանաաես էր լինում նրանց սոսկալի տանջանքներին և մրմրում:

— Գեաւուրներ, թող պան ձեր հաւատակիցները և ապատեն ձեզ բոցերի միջից:

Կրակի շարջը դեերի նման փխտում էին Հս-

սան խանի զօրքերը և սոված գայլերի պէս որս փնտրում, այս ու այն անկիւններից իրանց ցանկացած առարկաները դուրս կորզում և կենդանի մնացած կանանց ու երեխաներին կամ սրախողխող անում կամ կենդանի կրակի մէջ ձգում, ուր կլանում էին նոցա կրակէ անկուշտ ալիքները և թաղում աների փլատակների տակ: Կրակի և փլատակների միջից լուում էին սիրտ պատառոց դարհուրելի մարդկային ճիւղ ու աղաղակ, այնքան դարհուրելի, այնքան սոսկալի որ դժոխքը անգամ կը սարսափէր, կը խղճար, բայց Հասան խանն ու իւր զինուորները ժպտում էին, ժպտում ինքնաբաւական կերպով ու իրենց սրտի մէջ ուրախանում...

Նրանք հանում էին իրենց վրէժը, հանդցնում իրենց սրտի կատաղութեան բոցը... Թալանն արդէն վերջացել էր, գիւղի հրդեհը սաստկացել և թալանելու էլ ոչինչ չէր մնացել:

— Խան, բոլորը վերջացրինք, ասաց բեգերից մէկը մօտենալով Հասան խանին:

— Բոլոր շներին կոտորեցիք, հարցրեց նա:

— Բոլորին խան, մէկը չմնաց կենդանի:

— Լաւ է, շատ լաւ, այժմ գնանք առաջ, միւս գիւղերն էլ այս օրին հասցնենք, թող լուսաւորներ մենք գեաւուրների յաղթական ճանապարհը կրակէ փռենջերով, ասաց դառն ժպտով Հասան խանը և հրաման տուեց առաջ շարժուելու ու բոլոր շրջակայ գիւղերը նոյն վիճակին հնթարկելու:

Հրամանը ճշտութեամբ կատարուեց: Անցած

ճանապարհին հետզհետէ բուսնում էին կրակէ փուն-
ջեր, որոնք լուսաւորում էին ուսաց զօրքի յաղթա-
կան ճանապարհը ու նրանց սիրտը ճմլում, խոցո-
տում: Կրակէ այդ փունջերի միջից դեռ լսում էին
հեծկտանքներ ու մահամերձ հառաչանքներ: Բայց
գաղանը շտապում էր առաջ, նա չէր կանգնում,
չէր սպասում դէմ յանդիման կանգնելու ուսաց
գնդին, այլ շարագործութեամբ առաջ քայլում մինչև
որ հասաւ մի դաշտ, ուր իւր առաջ բացուեց հին
հին գարեւից շինած հայոց մենաստանը՝ ս. Եջ-
միածնի վանքը: Կատաղած Հասան խանը կանգ ա-
ռաւ, վայրենի աչքերը դէպի վանքը դարձրեց ու
ցոյց տալով դէպի յաղթական խաչերը, որոնք փայ-
լում էին Եջմիածնի կաթուղիկէների զլխին — կան-
չեց:—

— Եարեցէք թնդանօթները և հիմնատակ արէք
գեաւուրների այդ խաչերը և հաւասարեցրէք հողի
հետ:

Խանին շրջապատող բէկերը սոսկալով լսեցին
նրա հրամանը և տեղներից չ'շարժուեցին:

— 2էք լսում, գոռաց աւելի զայրացած Հասան
խանը, քանդեցէք գեաւուրների այս վանքը և հողի
հետ հաւասարեցրէք: Բէկերը նորից մնացին ան-
շարժ և լուռ, նրանք սիրթնած դէմքերով գետնին
էին նայում:

Հասան խանը դեղնեց, սիրթնեց, երեսը մեռելի
գոյն ստացաւ, բայց աչքերը կրակներ ցայտեցին:
Նա սուրը պատենից հանեց ու ահեղ ձայնով գոռաց:

— Իւր չէք լսում, իմ հրամանը պետին էք
ձգում, բայց իմացէք որ խանը անհաւատարիմներին
պատժել դիտէ, ասաց նա և ուզեց յարձակուել, սու-
րը մղել ուղիղ իւր առաջ կանգնած ծերունի բէկի
կուրծքը, երբ նա ծունկ չորեց Հասան խանի առաջ
ու դողդոջուն ձայնով ասաց:

— Խան, մենք քո ստրուկներն ենք, արա մեզ
հետ ինչ կամենում ես, բայց մի քանդիր քրիստո-
նէից այդ վանքը: Յիշիր որ վարդապետները օրհ-
նեցին Շահ-գադի թուրը և նա դրանով յաղթեց
տաճկացի*): Յիշիր խան, որ ուսները երկու ան-
գամ եկան Երևան նուաճելու և պարտութիւն կրե-
լով յետ քաշուեցին, բայց նրանք ոչ մի անգամ
ձեռ չ'տուլին մեր մէջիդներին... Հասան խանը հան-
գարտեց, իջաւ նրա բարկութեան բոցը, մտայոյզ
սուրը պատեանը դրեց և ասաց:

— Լաւ բէկ, թող քո խօսքը լինի, գեաւուր-
ների վանքը թող կանգուն մնայ, ասաց նա և զօր-
քը յետ քաշեց:

Եջմիածինը փրկուած էր վտանգից:

*) Նագիր շահի հրովարտակի զօրութեամբ Եջմիած-
նին տուած է յաւիտենական ժառանգութիւն 12 գիւղ և
մի ոսկեայ կանթեղ թանկագին քարերով զարդարուած,
որ վաւուում է Փրկչի պատկերի առաջ: Այդ բնծայարե-
րութիւնը Շահի ծանր հիւանդութիւնից յետոյ է լինում:
Իւր հիւանդութեան մէջ տանջուելու ժամանակ, թուում էր
նրան մի ձայն, թէ իւր առողջութիւնը վերագարձնելու
համար նա պիտի գնայ Եջմիածին և այնտեղ Փրկչի առաջ,

ձԵ.

Խ Ա Չ Ե Ի Ս Ո Ի Ր .

Չմեռը վրայ հասաւ. փշեցին սառը բամբիններ
 և սար ու ձոր ծածկուեցաւ ձեան թանձր շերտի
 տակ: Բնութիւնը թմրեց, խոր բուն մտաւ, նորից
 արթնանալու, նորից կենդանանալու և աշխարհին
 նոր կեանք, նոր եռանդ ներշնչելու: Մեռած էր բնու-
 թիւնը բայց մեռած և թմրած չէին մարդիկ: Հայոց
 երկիրը տենդային աշխոյժով պատրաստութիւններ
 էր տեսնում և զարնան զալստեան սպասում: Պատ-
 րաստուում էր թուրքը, պատրաստուում էր հայն ու
 պատրաստուում էր ռուսը: Նրանք գէնրն ու զրահը
 սրում էին իրար դէմ կռուելու, իրար կոտորելու
 ու վերջին անգամ իրար ոյժը փորձելով կամ մեռ-
 նելու և կամ ազատութիւն ձեռք բերելու:

Հուսէին Ղուլի խանը՝ Երևանի սարդարը,

որ եկեղեցու ձախ անկիւնումն է, աղօթք անէ Աստուծոյ:
 Մի կաթովի միսիոնար, որ բժշկուում էր Հահին, խորհուրդ
 է տալիս նրան անպատճառ կատարելու այդ: Նազիր Հա-
 հը, որ երբէք վանքում չէր եղած, եկեղեցին ներս մտնե-
 լով, խսկոյն ճանաչում է իւր երազում տեսած պատկերը
 աղօթք է անում նրա առաջ, առողջութիւն ստանում և
 բնծայում յիշեալ կանթեղն ու գիւղերը վանքին:

զգում էր որ ահուկի ժամը մօտենում էր, զգում էր
 որ գարունը բացուելուն պէս մահի և կեանքի կռիւ
 է ունենալու և երկիւղ կրելով հայերի ապստամբու-
 թիւնից, խումբ-խումբ նրանց գողթեցնում էր կամ
 պարսկաստանի խորքերը և կամ լցնում Երևանի
 բերդը: Երևանում էլ տեղ չ'կար, նա լցուած էր
 ծայրէ ի ծայր թէ թուրք զինուորներով և թէ պա-
 տանայ հայերով:

Մինչդեռ Պարսկաստանը և Երևանի սարդարը
 պատրաստութիւններ էին տեսնում, Ռուսաստանն
 էլ ներսէսի աջակցութեամբ խորհուրդներ էր կազ-
 մում և զօրքեր կենդրոնացնում: Ներսէսը հետզհետէ
 ողևորւում էր և հրճւում՝ նրա փայփայած գաղա-
 փարները իրականութիւն էին ստանում: Անթիւ
 նամակներով նա աւետիս էր կարդում ամեն տեղ
 ցրուած հայերին, ողևորում նրանց, խրախուսում՝
 չխնայել իրանց կեանքը հայրենիքի ազատութեան
 համար: «Ոտքի կանգնեցէք հայոց քաջեր զրում էր
 նա, թօթափեցէք պարսից լուծը, ուրախացրէք ալե-
 զարդ Մասիսին, մի անգամ էլ արիւնով ներկեցէք
 հայրենի հողերը և ապա ապրեցէք ազատ... ժամ է
 արդէն, Օ՛ն անդր... հիմա կամ երբէք...» Եւ հայոց
 ազգը զարթեց, նա իւր կեանքը պատրաստեց զո-
 հելու իւր հայրենիքի և իւր քրիստոնեայ եղբայրնե-
 րի համար: Ստացուեց Նիկողայոս Սմեռապոլորմած
 Պայսեր հրովարտակը՝ յանուն Ներսիսի, որ իւր
 գոհունակութիւնն էր յայտնում թէ Ներսէսին և թէ
 հայոց ազգի հաւատարմութեան: Ներսէսն աւելի

խրախուսուեց և խաշը ձեռից շղցելով միւս
 ձեռքին սուր առաւ։ Այդ բաւական չէր՝ նրա հրա-
 ւելքնեքը հաւարեցին ամեն կողմից կամաւոր հայեր
 որոնք մտնելով նրա գրօշակի տակ կազմեցին հայ-
 կական առանձին գունդ։ Հետեւալ 1827 թուի գար-
 նանը ամեն ինչ պատրաստ էր։ Ղարախ*) անուա-
 նեալ հրապարակը գրգռում էր։ Այնտեղ երկու հա-
 րիւրից աւելի կտրիճներ կազմ և պատրաստ կանգ-
 նած էին և սպասում էին իրենց սիրելի Ներսէսին։
 Խմբի գրօշակը ծածանում էր մեզմ քամուց և մի
 սիրուն պատկեր ներկայացնում։ Կտրիճ զինուորների
 գէմքերը փայլում էր ոգևորութեան կրակով և նրանք
 անհամբեր սպասում էին այն բողբոջին, երբ հրաման
 պիտի ստանային մղուելու պարսիկների շարքերի
 մէջ։ Հրապարակը լի էր խուռն բազմութեամբ։

Ռուսաց և վրաց մեծամեծները ներկայ էին
 այդ հանդիսին և նրանք էլ գովասանքով էին խօսում
 խմբի մասին. բայց ահա երևեցաւ արհիւն՝ Ներսէսը
 ձի հեծած։ Զինուորների սրտերը տրոփտրոփաց և
 թունդ առաւ։

— Ողջոյն բաջիրիս, ասաց սրբազանը և խաշա-
 կնքեց հայ զօրքին։ Անվերջ կեցցեն և ուրան թըն-
 դացրեց օդը։

Երբ կեցցէները վերջացան, այն ժամանակ
 Ներսէսը ոգևորեց նրանց սրտաշարժ ճառով և օրհ-
 նեց նրանց։ Զինուորական երաժշտութիւնը նուա-

*) Այժմեան Եզեքս սեդրեան այգու տեղը։

գեց և հայոց զօրքը ռազմաւոր ձեով անցաւ արհույ
 առաջ։

— Ապրիք քաջեր, խրախուսում էր Ներսէսը ու
 ինքն էլ հրճւում։ Գունդը սպասախանում էր.

— Կեցցէ Ներսէսը, ապրի Ներսէսը...

Հանդէսը վերջացաւ։ Ներսէսը յանձնեց հայոց
 զնդի վերջնական կազմակերպութիւնը Յարութիւն
 աւագ քահանայ Սլամդարեանցին իսկ ինքը ճանա-
 պարճ ընկաւ Զալալօղլի, ուր կենդրոնացած էր ռու-
 սաց զօրքը, նրանց զէպի կռիւ առաջնորդելու։

Ձ Ի Ի Ն Ի Մ Ե Ձ.

Քուրսը ունում էր բուրբ: Ամպի նման ձիւ-
նի անազին ըլիւրեղները թուցնելով վեր՝ սատանի
քամու նման պտտեցնում էր, մի տեղից միւսը անց-
նում, հեծկլտում, հեծեծում, հոգեարք մարդու նման
հառաչում և ապա մտնելով խոր ձորի մէջ, կամ
ժայռերի արանքներում կծկում էր, փորրանում ու
չունչը փչում: Բայց լեռների գագաթներին կամ
բաց դաշտերի մէջ սառը քամին դեռ լայիս էր ու
ուռնում և իւր մահարեք շնչով մեռելութիւն սփռում
չորս կողմը... Յիրաւի մեռած էր բնութիւնը: Լեռ
ու ձոր ծածկուած էին թանձր ձիւնով և ոչ մի կեն-
դանի արարած չէր երևում չորս կողմը: Երբեմն
երբեմն միայն կռնչիւնով անցնում էին ազուանէրը
և մեռած բնութեան մէջ կենդանութեան նշույլ
միայն թողնելով, անցնում կորչում էին և ասպարէզը
թողնում մահաշունչ քամուն... Արևը արդէն թագ-
նուել էր բարձրաբերձ լեռների ձիւնապատ գագաթ-
ների յետեր և խաւարը գաղտազողի, կարծես վա-
խենալով, հեռագհեռ պատում էր երկրին:

Նա գալիս էր սողալով խոր-խոր ձորերի մի-
ջով և կամաց-կամաց տիրապետում նրանց, ապա

բարձրանում լեռանց փեշերը, նրանց էլ խաւարով
պատում և ապա իւր մռայլ հայեացքը վեր ուղղելով,
դէպի լեռնային գագաթները, առանց ձայն, առանց
չունչ հանելու, սողում էր վերև նքանց գագաթներն
էլ պատում սև խաւարով... Տաղտկալի և զարհու-
րելի էր գառնում երկիրս: Ձիւնը էլ չէր փայլում,
սևանում էր և այդ մութի մէջ երևում էին փայլուն,
ճրագի նման կետեր, որոնք ձորերից դաշտերն էին
փաղում ու սոսկալի բնութիւնը լցնում մեռած ու-
նացով... Այդ կետերը սոված գայլեր էին, որոնք
գիշերային մթութեան մէջ, որսի էին մանգալիս
և սովածութիւնից ատամները կրճտացնում: Այդ
միջոցին Փամբակի դաշտի վրայով անցնում էին եր-
կու ձիաւոր: Ձիերը յողնածութիւնից հազիւ շարժ-
ւում էին և ամեն մի ոտք փոխելիս խրուում էին
թանձր ձիւնի մէջ մինչև սրունքները: Ձիաւորներն
էլ փաթաթուած էին կափուղիների և բաշլուղների
մէջ, բայց ցուրտը, մանաւանդ դէմից փչող սառը
բպֆն, սարսուեցնում էր նրանց մարմինները և
նրանք շուտ-շուտ մտրակելով ձիերին շտապում էին
հասնել մի տար օդեան և հանգիստ տալ թէ իրենց
և ի՞նչ ձիերին: Ձիաւորներից մէկը Ասլանն էր, միւսը
Պարզը, որոնք մտայոյզ առաջ էին քայլում:

— Յուրտը հանար չէ ահում, ասաց Գևորգը
բնդհատելով լուսիւնը: Ասլանը ոչինչ չ'պատաս-
խանեց. նա կարծես չլսեց Գևորգի խօսքերը:

— Շը, ինչ ես լիզուդ փորդ ձգել, չես լսում,
ասաց նորից Գևորգը և ձին կանկնեցրեց:

— Գնահ առաջ, մի կանգնիր, պատասխանեց Ասլանը:

— Ա՛ր ջառու ջահանգամը գնամ, ոչ ճանապարհ է երևում, ոչ գիւղ. թէ սրտեղ ենք Ալլահը գիտէ:

— Չառու ջահանգամը թող թուրքերը գնան, դու սըր ես գնում, ասաց Ասլանը և մտրակեց Գէորգի ձիուն. քիչ էլ գնանք, ահա այս թմբի տակ հայի գիւղ կայ, որտեղ գիշերս կը մնանք և կդուց Աստուծով տեղ կհասնենք:

Նրանք լուռ առաջ գնացին, քիչ յետոյ առաջների թմբի շուրջը պտտեցին և յանկարծ ձիերը կանգ առան և ականջները խլշկոտելով առաջները նայեցին, մօտ կէս վերստի վրայ փայլուն կիտեր նկատեցին. իսկ քիչ յետոյ լուռեց նրանց զարհուրելի ունեցը:

— Ե՛հ, գայլերը որս են գտել և նրա շուրջը պտտում են, տեսնես ինչ որս են գտել, ասաց Ասլանը և նրանք նորից առաջ գնացին: Յիրաւի չորս հինգ գայլ ետեի ոտքերի վրայ նստած՝ կանգ էին առել մի տեղ և ատամները կրճտացնելով ունում էին: Նրանք ճանապարհորդների մօտենալը տեսնելով, թողին իրանց տեղը և փախան հեռու:

Ճանապարհորդները մօտեցան այդ տեղին և շփոթուած կանգ առան: Նրանք իրանց առաջ մի խրճիթ տեսան, որի դռները բաց էին և խրճիթի միջից լուրւմ էին աղիողորմ հառաչանքներ և երկխանց ճիչ ու կական:

— Մենք արդէն գիւղումն ենք, ասաց Ասլանը,

իջնանք, տեսնենք ու՛մ խրճիթնէ սա, որ դուռ չունի և գայլերի համար աղատ մուտք է պատրաստուած:

Նրանք իջան ձիերից, չորս կողմը նայեցին, բայց ոչ մի կողմից կրակի լոյս չը նկատեցին: Ձիւնր այնքան առատութեամբ էր թափուել, որ գիւղի խրճիթները չէին երևում ձիւնի տակից: Թանձր ձիւնը թաղել էր ամեն ինչ:

— Աստուած իմ, օգնութիւն տուր կամ անհոգիս, լուռեց յանկարծ խրճիթի ներսից մի ցաւալի ձայն, որը ցնցեց մեր ճանապարհորդների մարմինը: Ասլանը խելագարի նման ձիու սանձը յանձնեց Գէորգին և ներս մտնելով բաց դռնից ասաց.

— Այստեղ մի դժբախտութիւն է պատահել, պէտք է օգնել սրանց, ասաց ու մի քանի քայլ առաջ գնալով կայծակնահարի նման կանգ առաւ:

Կիսախաւար խրճիթի մի անկիւնում, խոնաւ և սառն հողի վրայ պցած էր մի քանի հնամաշ կապերուններ իսկ նրանց վրայ, ցնցատիների մէջ, փաթաթուած երևում էին մի քանի զլուխներ, որոնք կրկուց փաթաթուել էին իրար և կազմել մի մտային գունդ: Խրճիթը կիսով չափ լիքն էր ձիւնով և թանձր ծխով, որը արգելում էր պարզ որոշել թշուառութեան իսկական պատկերը: Կանթեղի ադօտ լոյսը և խրճիթի մէջ տեղում առկայծող փայտի կտորը միայն թոյլ կերպով լուսաւորում էին այդ բոտմանքի պատկերը:

Ասլանը գեռ ապուշի նման կանգնած շուտ շուտ աչքերն էր տրորում, բայց երբ նրա աչքերը

սովորեցին ծխին ու մթին, երբ նա պարզ որոշեց իր առաջ գտնուած քստմանի պատկերը, այն ժամանակ մի խոր հառաչանք դուրս լուաւ նրա սրտից և նրա աչքերը լցուեցին աղի աղի արտասուքներով և ցած գլորուեցին:

—Ո՛հ, սոսկալի է, սոսկալի... միմբաց նա և նրա մաղերը փշաքաղուեցին:

Նա իւր առաջ տեսաւ մի կմաղը դարձած կին չորս թէ հինգ երեխաներով շրջապատուած, որոնք ամուր-ամուր կպել էին թշուառ կնոջը և համարեան խեղդում էին նրան: Յնցողիները չէին ծածկում նրանց մարմինները և նրանք պողում էին ցրտի սաստկութիւնից: Թշուառ մայրը իւր թոյլ շնչով տաքացնում էր ամենափոքրին, որը ամուր քաշում էր մօր ցամաքած ստինքները և ապա աղիոգորմ բառաչում... Մի երեխան միայն, այդ մտային գնդից քիչ հեռու էր ընկած ու ինքն իրան ինչ որ խօսում էր, գառանցում ու աննահապիճներից դուրս ընկած աչքերով չորս կողմը դիտում, առանց հասկանալու թէ ինչ է կատարւում իւր շուրջը...

Ինչպէս երևում էր խեղճ կինը գտնւում էր կիսապշուժեան մէջ, ցամաքած աչքերը կարծես հանգչում էին ու առկայծող կեանքը չբանում... Նա ապուշ, անմիտ աչքերով նայում էր Ասլանին և ոչինչ չէր խօսում, ոչինչ չէր ասում, երկիւզի կամ ուրախութեան ոչ մի նշոյլ չէր արտայայտում իւր երեսին: Թորշոմած դէմքը նոյնքան սառն էր և անդգայ, որքան գրտի ձիւնը...

Բայց Ասլանը երկար կանգ չ'առաւ նա ժողովեց իւր ինքնազիտակցութիւնը և հասկացաւ, որ պէտք չէ լուռ, ձեռքերը ծալած կանգ առնել, սարսափել թշուառութեան ուկիեանից, այլ պէտք էր անմիջապէս օգնել թշուառներին: Նա շտապով ետփուռեցին հանեց, թափ տուեց, դցեց թշուառներէ վրայ և ապա մօտենալով Գէորգին ասաց:

—Գէորգ, խորջինները ցած բեր, ձիւրը տար մի տեղ տեղաւորեցրու և ինքդ շուտ արի... այստեղ... Ասլանը այլ ևս չկարողացաւ խօսել, արտասուքները նրան խեղտեցին:

—Ի՛նչ է պատահել, դու լալիս ես, հարցրեց Գէորգը:

—Լաց լինելուց աւելի մեծ բան կայ այստեղ, եզրայր, թշուառութեան ծով չէի տեսել այժմ տեսայ:

Գէորգը այս կողմը այն կողմ ընկնելով վերջապէս ձիւրի համար մի տեղ գտաւ, նոյն իսկ այդ խրճիթի մօտ, նրանց կապեց և ինքն էլ խրճիթ մտաւ: Այդ ժամանակ Ասլանը խանջալը հանած, սիւններից փայտ էր կտորատում և կրակ վառում:

Կրակը վառուեց, նրա ջերմ ճառագայթները տարածուեցին չորս կողմը և կարծես տաքացրին թշուառների մարմինները: Ետփուռնու տակից նրանք այժմ հետաքրքրութեամբ նայում էին մեր ճանապարհորդներին, իսկ կինը կիսով չափ նստելով տեղում ամօթխածութեամբ գետին էր նայում: Չոկ ընկած երեխան իւր դառանցիլը չէր դադարեցնում և իւր Ասլանը նրան մօտեցաւ ու ձեռքը դրեց ճա-

կատին, նա սոսկումով նկատեց, որ նա այրվում էր ջերմի մէջ: Նա հիւանդ էր և խիստ հիւանդ:

— Հայր, մայրիկ, մի կտոր հաց, կանչեց մի երեխայ:

— Սոված եմ:

— Քաղցած եմ, կանչեցին զանազան կողմերից:

Մեր տղերքը քնած չէին, իրենց խուրջիններում ամեն ինչ ունէին՝ զինի, հաց, պանիր: Երբ նրանք կերակրեցին և կաղաւորեցին թշուառներին — Սարանը դիմելով թշուառ մօրը հարցրեց.

— Մայրիկ, ինչու ձեր գուռը բաց է, դուռ չկայ:

— Թուրքերը կտորեցին, որդիս, նրանք աւարի տունն մեր գիւղը, շատերին կտորեցին, շատին էլ փախցրին: Ամբողջ գիւղում մնացին չորս թէ հինգ ընտանիք, որոնք իրարից հեռու են ապրում ու ոչինչ յարարերու թիւն չունին: Թշուառ տղամարդու սպանեցին աչքերիս առաջ և մենք որք մնացինք՝ անտէր, անտիրական: Զմեռն էլ վրայ հասաւ և մենք չ'կարողացանք ոչ մի կողմ գաղթել: Հացի վերջին բրթուճը երէկ վերջացրինք ու մենք գայլերի կերակուր պէտքէ լինէինք եթէ Աստուած ձեզ չ'ուզարկէր:

Սարանը լսում էր և խոր հառաչում, դառն մտքերը յուզում էին նրա սիրտը և տանջում նրան:

— Ահա պատերազմի հետեանրը, բայց մինչև կրք պիտի շարունակուի այս, արդեօք հայոց ազգի համար մի օր արև պիտի ծագի թէ՛ ոչ, դարձաւ նա գէտի Քէորգը:

— Աստուած ողորմած է, Սարան, ամեն բան լու կը լինի, քիչ էլ և ազատ շունչ կը քաշեն հայերը:

— Աստուած տայ այդպէս լինի:

Սյգ ժամանակ հիւանդ երեխան մի ճիշ արձակեց և մի քանի ցնցիւններ արձակելով մնաց անշարժ: Մայրը որդեկորոյս գաղանի նման վրայ ընկաւ և գրկելով նրա անշունչ դիակը, խելացիորի նման կանչեց.

— Բալիկս, սիրուն բալիկս, ես պիտի մեռնէի դու ապրէիր, այս ինչ եմ տեսնում, քոռանան մօրդ աչքերը, ասաց նա ու դառն հեկեկանքները խեղտեցին նրան:

Սարանն ու Քէորգը լուռ լսում էին մօր խօսքերը և յուզում, նրանք հասկանում էին մօր վիշտը:

— Սրանց այստեղ չը կարելի թողնել, ասաց վերջապէս Սարանը, պէտք է մի կերպ Զալալօղլի հասցնենք թէ չէ բոլորը կը կորչեն:

— Պէտք է տանել, կասկած չկայ, այնտեղ քիչ կը թիթեկանայ գրանց վիճակը: Ներսէս Սրբազանն էլ շուտ այնտեղ է գալու: Մի ամսից գարունը կը սկսի և այն ժամանակ տեսնենք ինչ կանենք:

— Մեզ հետ ինչ լինում է թող լինի դոնէ այս թշուառութիւնը չը տեսնենք, ասաց Սարանը և նրանք երկուսն էլ լուռ կացան, մտքերի մէջ ընկան, առանց աչք անգամ խփելու լուսացրին կրակի շուրջը:

Երբ լուսացաւ երեխայի դիակը հողին յանձնեցին իսկ միւսներին իրենց ձիերի վրայ նստեցնե-

Սակայն քաղաքի այդ եռուն կեանքը նրա շարժողութիւնն ու ժխտը, ոչ մի տպաւորութիւն, ոչ մի հետեանք չէին թողնում ոչ Նազլուի և ոչ Մանուշակի վրայ: Նրանք փակուած սենեակում, լուռ ենթարկուել էին իրանց վշտին և ծանր հառաչանքներ էին արձակում:

✓ Նազլուն նստած բուրդ էր պզում և դառն արցունքները հեղհեղում էին նրա աչքերից, իսկ Մանուշակը նրանից մի փոքր հեռու, գլուխը կաթնել էր ձեռքին և ապուշ կտրած աչքերով դիտում էր մի կետին: Երեսաններն էին միայն, որոնք անուշ ճաշի տեսք էին արձակում և անհող թռչնիկների նման վազվզում: Նազլուն բուրդը գլխով դեռ լաց էր լինում և լացակումաց մրմրում մի երգ և ասում.

Մանիր, մանիր, իմ ճախարակ,

Մանիր սպիտակ մալանչներ

Մանիր թեղեր հաստ ու բարակ

Որ ես մոռնամ իմ ցաւեր...*)

Նա երգում էր ու լալիս, լաց լինելիս խոր հառաչանքներ հանում և ապա ճախարակը նորից պտտացնում:

—Քոյրիկ ջան, մի լար, մի կսկծացնիր ինձ, դարձաւ Մանուշակը Նազլուին և նստեց մօտը:

—Ա՛խ, Մանուշակ ջան, ինչպէս չըլամ, ինչպէս չը խորովեմ, Յակոբս գնաց, կախ գնաց. գիտես

*) Ատան. Գ. Ա-ի.

ինչ սոսկալի է կախը, արդեօք երբ պիտի վերջանայ և ես նրան նորից տեսնեմ...

—Աստուած ողորմած է, քոյրիկս, նեղ օրերին լայն օրեր էլ կայ, նա ողջ և առողջ կը վերադառնայ պատերազմից և դուք ուրախ ու երջանիկ կեանք կանցկացնէք:

—Բայց սիրտս, Մանուշակ ջան, սիրտս այդ չէ ասում, նրա բաժանուելու բռնակն հոգիս այնպէս խռովուեց, այնպիսի մի սոսկալի տրտմութիւն պատեց վրաս, որ կարծում էի թէ նրան վերջին անգամնեմ տեսնում:

—Նախազգացմունքներին մի հաւատա՛, Նազլու ջան, նրանք երբեմն սխալ գուշակութիւններ են անում և դուք շփոթում ու մոլորեցնում մարդու հոգին:

—Երանի թէ այդպէս լինէր... Բայց նա գնաց կռուելու ռուսների դէմ, իսկ ռուսաց սուրբ կտրուկ է և զնդակը նպատակին ծառայող... Ա՛խ եթէ նա ռուսաց բանակում ծառայելիս լինէր՝ ես այսպէս չէի վրդովի, ցաւի:

—Գրիգոր Լուսաւորչի ս. Աջը նրան պահպան կը լինի, նա թէ և թուրքերին է ծառայում, բայց հոգով և մտքով հայ է: Հայի Աստուածը չի թողնի որ նրա հետ վատ բան պատահի:

Այդ միջոցին փողոցի միջով անցնում էր մի գնչուհի կին կիսամերկ երեսայի ձեռքը բռնած: Մանուշակը նրան տեսնելով, նրա մարի մէջ մի բան ծնեց, ուստի դառնալով Նազլուին ասաց.

—Քոյրիկ, ահա փողոցով մի գնչուհի կին է

անցնում, լաւ չի լինի եթէ կանչենք և մեր ապագան իմանանք, տեսնենք մեռնելու ենք թէ ապրելու:

— Կանչիր, կանչիր, ասաց Նազարեն սրտատրոփ: Բայց գնչուհին ինքը մօտեցաւ երբ կանանց տեսաւ և կանգնելով, ասաց նրանց:

— Զին չոր կամ մանր փող չունիք, աղջիպարոններ, ես ձեր բաղբը բաց կ'անեմ, ապագաներդ կ'որոշեմ: Նազարեն նշանացի արաւ և գնչուհին ծախարատիկ նստեց նրա ոտների տակ:

— Ի՛հ, գնչուհի, ճիշտ գուշակութիւններ արա, ես քեզ լաւ կը վարձատրեմ, ասաց Նազարեն:

— Իսկ եթէ սուտ սուտ բաներ ես գուրս տուել կաշիդ կը քերթեմ, մազերիդ ծամերից կ'քաշեմ, աւելացրեց Մանուշակը:

— Գնչուհին երբէք սուտ չի խօսում, ինչ խօսում է իրանից չէ խօսում, նրա գուշակութիւնները կատարում են ինչպէս մարգարէինը, ասաց գնչուհին:

— Ի՛հ, սկսիր, ինչ ես ուզում, ջուր, խունկ թէ՛ մոմ:

— Ոչինչ պէտք չէ, տուէք ինձ միայն փող և հին չորեր և ես ամեն բան կը յայտնեմ:

Նազարեն մի քանի դրամներ դրեց գնչուհու բուռը, որը շտապով թափեցնելով, բունեց Նազարուի և Մանուշակի ափը լւր ափի մէջ, մի քանի անգամ շփեց նրանց և ուղիղ նրանց աչքերին նայելով ասաց խորհրդաւոր ձայնով:

— Թուր քոյրիկներ Լք, ինչպէս երկու կաթիլ մի բաժակ ջրի մէջ, բայց այդ կաթիլները մի աղ-

բիւրից չեն, այլ երկու հեռաւոր կաթիլները միացել են ու մի ձուլուել: Բայց երկուսի վերջն էլ մի է լինելու: Երկուսիդ ճակատին էլ մի որոշում կայ գրուած...

— Ի՛նչ սրտում է, ի՛նչ է գրուած, հարցրեց Նազարեն և սիրտը բունեց: Գնչուհն լուռ էր, կարծեց խնայում էր ծանր հարուածը տալու. բայց վերջապէս խօսեց.

— Երկուսդ էլ արժանի կը լինէք ձեր սիրելիների տեսութեան:

— Փառք Աստուծոյ, ազատ շունչ քաշեց Նազարեն:

— Բայց ի՛նչպէս, ի՛նչ դրութեան մէջ...
— Ինչպէս, ասա շուտ, գնչուհի, ճշմարտութիւնն ասա, հարցրեց սրտատրոփ Մանուշակը:

— Սյլանդակուած, խեղաթիւրած և մարդկային պատկերից զրկուած:

— Սուտ ես ասում, կորիր, կորիր, գոռաց Նազարեն և քիչ էր մնում յարձակում էր նրա մազերը փետելու:

Գնչուհին յետ ու յետ գնաց և անյայտացաւ գոռերի յետև, այն ինչ Նազարեն գլուխը ձեռքերի մէջ ծածկելով սկսեց դառնազին հեկեկալ: Սյդ իսկ բողբոջից նրա սրտի մէջ բացուեց մի այնպիսի խոր վերք, որից օրաւոր սկսեց ճահր ու թարախ հոսել ու քրքրել նրա սիրտը...

ԺԸ.

Բ Ա Ն Ա Կ Ո Ի Մ.

Տօթ օրին յաջորդեց զով և անուշ գիշերը, մինը այն գիշերներից երբ անհուն երկնակամարի վրայ մեղմութեամբ փայլում էր կաթնանման լուսինը և իւր դիւթող ճառագայթները սփռում շորս կողմը: Այդ ժամանակ երկնքի պարզութեան մէջ պլլում են սիրուն աստղերը և լուսնի հետ զրկած խորհրդաւոր կերպիւ փայլելով լողում առաջ...

Նրանք կարծես պատմում են իրար երկրիս վրայ անցած գնացած անցքերը, հին հին դարերից ՚ի վեր կատարուած ուրախութիւններն ու տրտմութիւնները, վիշտն ու արցունքները, թագաւորների արիւնուշտ կռիւներն ու խրախճութիւնները և ապա կարծես իրենք էլ վշտանալով, յոգնած, տրտմած հետզհետէ խաւարում են և խոնարհելով դէպի իրանց մուտքը կորչում շքանում երկնքի երեսից...

Սիրուն, հրաշալի այդ տեսակ գիշերներից էր, երբ Գիլիշանի հովիտներից մէկում, մի շարք վրաններ էին երևում, ուր բնութեան հէնց ծոցում, եռում էր կեանքը և հնչում գինուորների մելամաղձոտ երգեցողութիւնը: Լսում էր այդ տեղ թէ ուտի և թէ հայի երգեցողութիւն, նրանց ձայնի մասնիկները,

թեղացնում էին հովիտները, ապա բարձրանալով դէպի վեր՝ դէպի սիրուն աստղերն ու լուսինը, այդ տեղ պատմում իրենց սրտի մութ խորշերում թագնուած զաղտնիքը. այն զաղտնիքը, որը միայն երկնքին է յայտնուած...

Վրանների մէջ տեղը, առանձնացած տեղում, երևում էր մի առանձին վրան, որը թէ իւր մեծութեամբ և թէ շքեղութեամբ աչքի էր ընկնում: Այդ վրանի մէջ, այդ իսկ բոպէլին, նստած էին երկու անձն, որոնք տար տար մի ինչ որ բանի վրայ խօսում էին, ապա լռում, խոր մտածութեան մէջ ընկղմում և դարձեալ իրար հարց ու պատասխան տալիս: Այդ անձնաւորութիւններից մէկը գինուորական էր իսկ միւսը հողեորականի համեստ սքէմ ունէր հագած, բայց իւր պատկառելի հայեացքով յարգանք էր ազդում խօսակցի վրայ: Զինուորականը Ռուսաց առաջապահ գնդի հրամանատար Բեկինդորֆն էր, իսկ հողեորականը — Ներսէս Աշտարակեցին:

— Սրբազան, ասում էր Բեկինդորֆը, պարսից անեղ բանակները մեզ շեն կարող վախեցնել և յուսահատեցնել, բայց պաշարի պակասութիւնը մեզ կարող է նեղը ձգել մինչև Պասկիլիզի գալուստը:

— Պաշարի մասին հող մի բաշէք, իշխան, պատասխանեց Ներսէսը, այդ թողէք իմ վրայ, հայ աղղաբնակութիւնը սրտատրոփ սպասում է իւր ազատիչներին և նա իւր վերջին ունեցածը չի խնայիլ նրանց համար:

— Այդ ես հասկանում եմ, գիտեմ նրանց հա-

ւատարմութիւնը գէպի Ռուսիան բայց...

— Բայց ինչ, ընդհատեց Ներսէս սրբազանը և նրա աչքերից կրակներ թռան:

— Բայց այն, որ պարսիկները մեր ճանապարհը աւերակ են դարձրել ու հայ գիւղերը մոխրի կոյտեր են փոխարկել: Սմայի և աւերակ գիւղերից մենք պաշար չենք կարող ստանալ: Ներսէսը նորից ընկաւ մտածութեան մէջ:

— Ճիշտ է Ձեր ասածը, իշխան, բայց փտան հղէք ինձ վրայ, Էջմիածնում ես կըհասցնեմ պաշար որքան որ հարկաւոր լինի, պատասխանեց Ներսէսը փոքր լռելուց յետ:

— Ուրեմն լիազր մենք ճանապարհ կ'ընկնենք գէպի Էջմիածին և այնտեղ հանգստութիւն կ'տանք գօրքին, մինչև գլխաւոր բանակի հասնելը, միայն սրբազան, հարկաւոր է առաջուց յայտնել Էջմիածնի միաբանութեանը մեր գալուստը և նրանց պատրաստել ռուսական գօրքին զիմաւորելու և պաշարը հագալու, այնուհետև կարելի է մտածել Երևանի պաշարման մասին:

— Հէնց այս գիշեր ես կուղարկեմ մի մարդ նրանց այդ աւետիսը տալու:

— Սյդ մարդը պիտի լինի անձնուէր և հաւատարիմ, ճանապարհները խիստ երկիւղալի են և բռնուած պարսից գօրքերով, նրանք չպիտի իմանան մեր գօրքի պաշարի պակասութեան մասին:

— Աստան հղէք: Սյդ մարդը իր արեան վերջին կաթիլը կըտայ և գաղտնիքներ չի գուրս տալ:

— Հէնց այդ տեսակն էլ պէտք է, պատասխանեց Բեկենդորֆը: Քիչ յետոյ Ներսէս սրբազանը գուրս եկաւ այդ վրանից և մտաւ բանակի միւս վրանների շարքը:

— Վրանների առաջ նստած կամ պարկած էին զինուորները և նրանցից ոմանք խօսում էին, ոմանք ինչ որ պատմում ծիծաղում, հրհրում, խոկ ոմանք էլ մի շրջան կազմած երգում: Երբ Ներսէս սրբազանը մօտեցաւ նրանց, նրանք լռեցին և ոտի կանգնեցին: Սրբազանը օրհնեց նրանց և առաջ անցաւ, քիչ յետոյ նա հասաւ այնտեղ, ուր հայ գնդի վրաններն էին դարկած: Սյդ տեղի վրաններից մէկում, տաք ապուրը առաջները դրած, նստած էին երկու մարդ և ընթրիք էին անում: Նրանցից մէկը Ասլանն էր խոկ միւսը Քէորդը:

— Քէֆը քոնն է, Սսլան, շուտով մենք Երևան կըլինենք և րո կանաչ կարմիրը կըկապենք, բայց տես խաչ-եղբայրդ ես եմ լինելու ուրիշին չընտրես, ապում էր Քէորդը և ապուրը խաչտում:

— Ե՛հ, այդ մասին ո՞վ է մտածում:

— Վա՛հ, բաս էլ ինչի համար ես մտածում: Ձէ որ Մանուշակը, այն սիրուն հրեշտակը, սրտատրոփ սպասում է:

— Հա՛, սպասում է... ճիշտն ասած ես կարօտում եմ այդ աղջկան, սիրում նրան, բայց ո՞վ գիտէ մինչև այն ժամանակ ինչեր է պատահում՝ գուցէ կամ նա կամ ես կենդանի չլինենք:

— Ե՛հ դու միշտ վատ բաներ ես մտածում,

լաւը թողած վատի յետեից ես վազում: Ի՞նչ պիտի պատահի նրա հետ քանի որ նա ապահով տեղ է, Յակոբի խնամքին յանձնուած:

—Թուրքի երկրում ապահով տեղ չ'կայ, այսօր կարող է ապահով լինել բայց մի ժամից յետոյ պատկերը փոխուել:

—Ջարմանայի մարդ ես, ճշմարիտ, էլ ի՞նչ հիմա պիտի վատանայ հրը մենք մօտ ենք մեր նպատակին:

—Բայց սիրտս մռայլ է, Գէորդ, խիստ մռայլ, կարծես մի ինչ որ պատահում է ինձ հետ, ես որ մահից չեմ վախենում...

—Այրիս, այդպէս էլ պէտք է, մահից վախեցողը մարդ չէ այլ կին, ասաց ներս մտնելով Ներսէս սրբազանը: Ասլանն ու Գէորդը ոտքի կանգնեցին և գլխարկները վերցնելով լուռ կանգնեցին սրբազանի առաջ:

—Նստեցէք, որդիք, թող Աստուած օրհնէ ձեզ և ձեր ընթրիքը, երկու չ'լինենք երեք լինենք, ասաց Ներսէսը և նստելով նրանց մօտ, ինքն էլ ճաշակից նրանց ընթրիքից:

—Ա՛խ ինչքան քաղցր և անուշ է ձեր ապուրը, այսպէս անուշ կերակուր ես կեանքումս չեմ կերել: Ասլանն ու Գէորդը ամօթխածութիւնից կարմրեցին և լուռ մնացին:

—Ես ճիշտն եմ ասում, քաջերի հացն ու ջուրը համով է, մանաւանդ նրանց, որոնք կեանքները դրել են հայրենեաց փրկութեան համար: Բայց թողնենք

այդ ես ձեր խօսակցութիւնը ընդհատեցի: Եարունակեցէք, ես արդեւ չեմ լինի, ես ձեր հայրն եմ և դուք իմ հարազատ որդիքը:

—Սրբազան, Ասլանի նշանածի վրայ էլինք խօսում, Մանուշակի, որի խաչեղբայրը ասում եմ ինձ ընտրիր, իսկ Ասլանը քրքրւում է, նազ է անում, ասաց Գէորդը: Սրբազանը ժպտաց և դառնալով Ասլանին ասաց.

—Իսկ ես իմ ձեռքով պսակ կ'կատարեմ, յոյս ունիմ Ասլանը չի մերժի:

—Այդ Աստուծոյ գործն է, Սրբազան, մինչև պսակը դեռ շատ գործեր ունինք կատարելու, պատասխանեց Ասլանը:

—Հա՛, ճիշտ է քո ասածն էլ, գործեր շատ ունենք, ասաց Ներսէսը և ինքն էլ մտածութեան մէջ ընկաւ: Իսկ քիչ յետոյ շարունակեց—բայց պիտես ինչ, Ասլան, դու մի ժանր յանձնարարութիւն պիտի կատարես:

—Հրամայիր, սրբազան, ես պատրաստ եմ կրակն ընկնելու:

—Ես հաւատում եմ, բայց աշխատիր կրակը չմտնել այլ առանց կրակի մէջ մտնելու կատարել այն ինչ որ ես քեզ կըրպատուիրեմ:

—Սրբազանիս պատուէրը սուրբ է ինձ համար:

—Գէ՛ ուրեմն լսիր—մի ժամից յետոյ դու պիտի այս բանակը թողնես և շտապես Էջմիածին: Երեք օրից յետոյ բանակը Էջմիածնում կ'լինի: Բայց այդ բանակը պաշար չունի, հարկաւոր է պաշարի պատ-

բաստութիւն տեսնել: Քարի տակից էլ լինի այդ պաշարը պիտի հասցնուի զօրքին, մինչև որ Պասկեւիչը իւր զօրքով կ'հասնի մեզ օգնութեան: Կ'աւետես Եջմիածնի միաբանութեան, որ ազատութեան ժամը արդէն մօտ է, Հիւսիսի Սրժիւը արդէն սլանում է որ ազատի ու Եջմիածինը դարաւոր ստըրկութիւնից:

— Կասես նրանց, որ թող ծունկ չորեն ու Տաճարում և ազօթեն մեր քրիստոնեայ եղբայրների համար: Կասես նրանց, որ երեք օրից յետոյ գալիս է առաջապահ զունդը, խի յետոյ կ'գայ նրանց անհզ բանակը պարտիկների զօրութիւնը խորտակելու: Ես էլ ոչինչ չեմ ասում, մնացածը դու գիտես, երբ պատրաստ կըլինիս անցիր իմ վրանիս կողմը, ես քեզ ուրիշ յանձնարարութիւններ էլ կ'տամ և նրանք էլ տեղ կը հասցնես, այժմ մնաք բարեաւ, ասաց սըրբազանը և երկուսի ճակատն էլ համբուրելով դուրս գնաց վրանից:

Այդ ժամանակ մօտակայ վրանից լսում էր մի հայկական երգ, որը խորը, անբացատրելի յոյզ էր տարածում լսողի սրտում: Ներսէսը մի բսպէ կանգ առաւ, զինուորների սգնորութիւնը նկատելով: Իւր սիրտն էլ թունդ առաւ և նրա աչքերում երևացին մի ջուխտ արցունքներ, սրանք լուսնի ճառագայթների տակ մի վայրկեան սիայն սլսողալով, ընկան թաւշիկայ կանաչի վրայ և կուլ գնացին այնտեղ:

— Չէ, կորած չէ այս ազգը, ինքն իրան մըրմըաց սրբազանը և ձեռքերը տարածելով դէպի ամ-

բողջ բանակը աւելացրեց— Եւ թող Քարձրեալի օրհնութիւնը անպակաս լինի այս բանակից, ասաց և շարժուեց առաջ, դէպի իւր վրանը, որ հեռու չէր Բեկենդորֆի վրանից:

Մի ժամի չափ անցաւ, երբ նրա վրանի առաջ երևեցաւ Սալանը զիւղականի պարզ հագուստով: Նա պատերազմողի արտաքինը դէն էր շարտել և նմանուել էր խեղճ, անմեղ զիւղացու: Երբ սրբազանը նրան տեսաւ, զոհունակութիւնից քահ քահ ծիծաղեց և ասաց.

— Աստուած վկայ, շատ լաւ կերպարանափոփիւ փել ես, թուրքերը ոչ մի կասկած չեն կարող տանել եթէ այդ վառվառն աչքերդ չ'լինէին:

— Ճանապարհները այժմ խիտտ վտանգաւոր են, սրբազան, ու զինուած մարդուն ամեն քայլափոխում խուզարկում են, ես էլ կերպարանափոխուեցի, խեղճ զիւղացու նմանութիւն ստացայ, որ անարգել հասնեմ Եջմիածին:

— Ասորիս, այդպէս էլ պէտք էր, իմ խելը բան չ'կարեց, որ քեզ զգուշացնէի թէ պէտք է ծըպտեալ գնալ բայց դու ինձանից առաջ մտածեցիր: Չէ՛հ, քեզ էլ սպասեցնել չ'տամ, անա այս թղթերը լաւ տեղ սրահիւր և թող Աստուած օրհնէ ճանապարհդ:

Սալանն առաւ թղթերը, ծոցը դրեց, իւր ձին հեծաւ և շուտով հեռացաւ բանակից:

Ներսէս սրբազանը երկար եայում էր նրանց յետից և մտածում: Թէ ինչ էր մտածում այդ Աս-

տուժուն էր յայտնի, միայն թէ այդ միջոցին նրա սիրտը յուզում էր և մոայլում, կարծես նա ցաւում էր, խիստ ցաւում Ասլանին դէպի վտանգը ուղարկելով...

ձԹ.

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ԲՅՆԱԿՈՒՄ

Առաւօտը երբ լուսացաւ, երբ աշխարհիս երեսին տարածուեցան արևի ճառագայթները և երկիրը լցուեց կենդանութեամբ, այն ժամանակ Ասլանը կանգ առաւ և նայեց իւր ոտների տակ: Այնտեղ իւր առաջ տարածում էր Սեանայ լիճը, որի վճիտ ալիքները մեղմ ծփում էին և լիզելով ժայռոտ ափերը ինչ որ մրմնջում:

Ասլանը նայում էր ջրի պարզ կոճակներին, ու հին հին անցած դիպացած անցքերը մինը միւսի ետեւից անցնում էին նրա մտքի միջով ու նրան գցում այնպիսի մտատանջութեան մէջ, որից նրա սիրտը բազում էր ու հոգին խռովում... Նա յիշում էր հայոց պատմութեան պանծալի դէպքերը, նա յիշում էր իւր նախնիքների՝ Աշոտ Երկաթի քաջագործութիւնները, որը եօթանասուն կտրիճներով ջարդ ու փշուր արեց արաբաց անուիլի զորութիւնը և Բըշր ոտտիկանին ի փախուստ դարձրեց, ու նրա սիրտը աւելի ու աւելի էր տանջում:

—Ս. խ, ո՞ւր էր դուք, մեր նախնեաց հին հին քաջեր, շարժեցէք, բացէք ձեր սուրբ շիրիմների բերանները, դուրս թուէք ու ձեր պողպատէ կտրուկ

սուրը շարժելով, օգնեցէք ձեր որդիներին, որոնց արիւնը անխնայ թափում են անհաւատները ու իրենց նախնեաց գերեզմանների վրայ ծաղրում... Դուք, ջրեր, Սևանայ լճի վճիտ կոհակներ, նահանջեցէք յետ, յետ դէպի խոր-խոր անդունդներ, ուր յաւիտենական քուն են մտած մեր քաջ նախնիքների աճիւնները՝ ու այնտեղ հնչեցնելով ձեր կարկաչիւնը, դարձեցրէք նրանց քնից... Հասել է ժամը... ահաւոր ժամը՝ երբ դարևոր ստրկութիւնից հայր սօրի պիտի կանգնի ու իւր նախնիների պանծալի անունը վերականգնի...

Դեռ կանգնած էր Սուլանը և ասուշ կրթած աչքերով նայում էր Սևանայ լճի ջրերին ու դիտում նրա մէջտեղի ժայռոտ կղզին, որի մի ճակատից դուրս էր ցցուել Սևանայ վանքը և տխուր տրտում պահպանութիւն անում ջրերին...

Բայց արևը հետզհետէ բարձրանում էր և իւր կիզող ճառագայթները տարածում չորս կողմ: Շուրջը թռչունները ուրախ ուրախ թռչկոտում էին ու իրանց ճռողիւնով բնութիւնը կենդանացնում. արտուն էր միայն որ յանկարծ գետնի միջից սլանում էր վեր, կանգ էր առնում ու երգում... Նրա երգը տխուր էր ու յուսահատ: Այդ երգի մասնիկները թափանցում էին Սուլանի սրտի խորքերը և նրան միլամաղձութեան մէջ ձգում...

— Տխուր է սիրտս, տրտում է հոգիս, յուսոյ և ոչ մի նշոյլ չորս կողմս, ասաց Սուլանը և ձիուն բաց թողնելով, ինքը թիկն տուեց մի ժայռի վրայ: Զին

ազահութեամբ սկսեց պոկոտել թարմ խտրը, այն ինչ Սուլանը մի կետի նայելով աւելի ու աւելի մոայլում և յուզում էր:

— Ս՛խ, ինչու ես այսպէս շփոթուած եմ, շարունակեց նա դարձեալ: Բայց այդ ժամանակ լսուեցաւ հեռուից ձիանց ոտքերի գոփիւններ, որոնք Սուլանի ուշադրութիւնը գրաւեցին: Նա անթարթ աչքերով դէպի ճանապարհն էր նայում և իւր շուխայի տակ սլահուած զէնքերը ուղղում: Ճանապարհորդը արագ մօտենալով յանկարծ կանգ առաւ Սուլանի մօտ և ձիուց ցած թռաւ:

— Բարի օր, ասաց նա թուրքերէն և կասկածելի հայեացք ձգելով դէպի Սուլանը, ձեռքը դէպի ատրճանակը տարաւ որ խրած էր նրա գօտկում:

Սուլանը մեքենաբար վեր թռաւ տեղից, խոր կերպիւ դիտեց իրեն հետ խօսողին և ասաց նրան:

— Ատրճանակդ քեզ պահիր, բարեկամ, ես հայ եմ, դուր ինձ թուրքի տեղ մի դնիլ:

— Որ հայ ես, Աստուծոյ փայ ես, ես էլ հայ եմ, ասաց ճանապարհորդը քաղցրութեամբ, հագուստդ ինձ կասկածի մէջ ձգեց, ես քեզ մի թուրք կարծեցի և ուզեցի հողիդ դժոխքի բաժին անեմ: Սուլանը ժպտաց և դառնալով նրան ասաց.

— Գէ՛հ լաւ, պատերազմական եռանդ պահիր, մօտս նստիր, մի բիշ նախաճաշ անենք և թող Սստուած օրհնէ մեր ճանապարհը:

— Ս՛յ, այդ լաւ բանէ, ես էլ գայլի պէս սոված եմ ու յոգնած, ամբողջ գիշեր ճանապարհ եմ

դալիս, ասաց նա և իւր ձին էլ թողեց կանաչի վրայ
ու ինքը նստեց Ասլանի մօտ: Ասլանը երկար սպա-
սեցնել չ'տուեց՝ նա ցած բերեց խուրջինը, միջից
հաց, պանիր, ձու հանեց և դնելով ընկերոջ առաջ:

— Ահա առ, ասաց, ինչ Աստուած տուել է:

— Քոհու թիւն Աստուծոյ, որ այս էլ գտնուում է,
թէ չէ թուրքերը մեր մէջ էլ հացի պատառ չ'թողին:

— Ի՞նչպէս:

— Էլ ինչ ինչպէս, ամբողջ Արարատեան դաշտը
լցուել է թուրքերով ու հայի տան ամեն քունջ ու
պուճախ ընկնելով բան չեն թողել:

— Մի՞թէ այդքան շատ է թուրքերի զօրքը,
հարցրեց Ասլանը:

— Եներից էլ շատ: Հասան խանը արդէն բռնել
է ամբողջ Էջմիածնի դաշտը: Վաղարշապատը, Օշա-
կանն ու Աշտարակը լիքն են թուրքաց զօրքերով, իսկ
ճանապարհները բռնուած են թուրք զինուորներով:
Թռչունը նրանց միջով չի կարող անցնել բայց Աս-
տուծոյ ողորմութեամբ ես անցայ ողջ ու առողջ:

— Ո՞րտեղից և ո՞ւր ես շտապում, բարեկամ,
հարցրեց Ասլանը:

— Էջմիածնից դէպի ռուսաց բանակը:

Ասլանը ուրախութեամբ բռնեց ընկերոջ ձեռքը
և սեղմեց նրան:

— Սենք ելլալը ենք ուրեմն, ես էլ ռուսաց
բանակից դէպի Էջմիածին եմ գնում:

— Բարի ճանապարհ կը մալթեմ, բայց գնա-
լիս դպոյշ եղիր թէ թուրքերի ձեռքն ընկար քեզ

պրծնիլ չկայ: Բայց ասա ինձ, ո՞ւր է ռուսաց բանա-
կը, հեռի է այս տեղից, երբ արդեօք կը մօտենան
Էջմիածնին:

— Գու նրանց ճանապարհին կը պատահես, ա-
ռաց Ասլանը և խուրջինը հաւաքելով ձիու մէջքին
ձգեց: Քիչ յետոյ նրանք ձի նստան և երբ ուզում
էին բաժանուիլ, ճանապարհորդ մարդը կանչեց:

— Լսիր, Աշտարակ գիւղին մօտենալիս, ձիուցդ
ձեռք վեր առ և ոտով դնայ, թէ չէ թուրքերը եր-
կու բայլ չեն թողնի որ գնաս:

— Ենորհակալ եմ խորհուրդիտ համար, ասաց
Ասլանը ու նրանք իրարից բաժանուեցան:

Երեկոյեան դէմ էր երբ Ասլանը անվտանգ հա-
սառ Աշտարակ: Հեռու արդէն երևում էին բազ-
մաթիւ ճրագներ, որոնց շուրջը վիտտում էին պար-
սից զինուորները:

Ասլանը կանգ առաւ և ընկաւ մտատանջու-
թեան մէջ: Բայց բանակի միջից ձիով անցնելը
յիրաւի անհնար էր: Ակամայ պիտի կատկածի տակ
ձգէր իրան: Ուստի ձիու գլուխը դարձնելով դէպի
ուրիշ կողմը՝ ուր երևում էր գիւղի ճրագների աղօտ
լոյսը, սրարչաւ ալն կողմը բռնեց և երբ հասաւ գիւղը
ձին յանձնեց գիւղացիներից մէկին, ապա երեսը
խաչ բաշեց և ոտքով դէպի Աշտարակ գիւղը գլմեց:

Երկար գնում էր նա և ոչ ոք դեռ չէր պա-
տահել, բայց երբ մօտեցաւ Աշտարակ գիւղին, գի-
նուած մարդիկ նկատեց, որոնք այս ու այն կողմն
էին գնում: Նրանք նայում էին Ասլանին և ոչինչ

չէին ասում, Ասլանի թուրքական զոհատը խաբում էր նրանց: Բայց Ասլանը լուռ առաջ էր դնում և աշխատում անցնել վտանգալից տեղը, նա երբեմն իրեն պատահող թուրքերին բարև էր տալիս, բարև առնում ու անցնում առաջ:

Մութն արդէն ընկել էր և խորին խաւարը պատել շուրջը և Ասլանը աշխատում էր միշտ առաջ գնալ երբ իւր առաջ մի այգու ցանկապատի մօտ կրակի լոյս շողաց և լուսաւորեց իրան: Ասլանը ուշադրութեամբ նայեց այն կողմը և նկատեց որ մի խումբ մարդիկ բոլորել են կրակի շուրջը և մի ամբողջ ոչխար են խորովում:

Իւր ճանապարհը ընկնում էր ուղիղ այդ ընկուզենու տակով ուր խմբուած էին մարդիկ, իսկ ճանապարհը շատ վտանգաւոր էր: Թուրքերի տրամադրութիւնը ուրիշ էր, ամեն մի անցւորի կամ պիտի հարց ու փորձ անէին և կամ ոչխարի ընթրիքի կանչէին:

Ի՞նչ անէր Ասլանը. յետ դաւնալ անկարելի էր, իսկ առաջ գնալը դժուար: Մի քանի րոպէ կանդառաւ Ասլանը և այգու փշեայ ցանկապատին նայեց: Էլ երկար կանգ առնելու ժամանակ չկար: Նա ձեռքերը բարձրացրեց դէպի փշեայ ցանկապատը և ուղեցաւ թռչել դէպի այգին երբ ցանկապատը չդիմանալով նրա ծանրութեանը քանդուեց և շոնչիւն արձակեց: Թուրքերը ոտքի կանգնեցան և ամենը իւր գէնքն առնելով վազեցին առաջ:

— Ո՞վ է, ո՞վ, կանչեցին նրանցից մի քանիօր

և շրջապատեցին Ասլանին: Ասլանն էլ թագնուել չէր կարող և ասաց.

— Ես եմ, եղբայրներ, ուզում էի այգին մշտնել, չ'կարողացայ:

— Ո՞վ ես դու:

— Աշտարակցի եմ:

— Հը՛մ, Աշտարակցի ես, այդ կը տեսնենք, ասաց թուրքերից մէկը և ուղեց բռնել Ասլանի ձեռքերից: Բայց Ասլանը մի թռիչք արաւ, սուրը հանեց և գոռաց.

— Մօտեցէք, եթէ կարող էք, անիրաւ թուրքեր: Թուրքերը նախ ետ-ետ գնացին բայց ըիշ յետոյ սիրտ առան և նրանցից մէկը ատրճանակը ուղղելով դէպի Ասլանը արձակեց. գնդակը վրիպեց և երբ Ասլանը նկատեց որ այլ ևս փրկութիւն չկայ, մերկ սուրը ձեռքին ընկաւ թուրքերի մէջ ու սկսեց իւր հունձը: Երեք թէ չորս թուրք ճիշ արձակելով ընկան գետին: Բայց ինչ կարող էր անել մի մարդ տասը քսանի դէմ: Ասլանին բռնեցին ու երբ ուզում էին նրան մաս-մաս կտրատել թուրքերից մէկը մօտեցաւ նրան և ուշադրութեամբ գննելով Ասլանին, յանկարծ վրայ վազեց, նրա ձեռքերից պինդ բռնեց և համարեա գոռաց.

— Տղերք, պէտք չէ սրան սպանել, սրա ոտն ու ձեռը պինդ կապեցէք, սա լրտես է: Ասլանը նայեց այդ մարդուն և սոսկաց: Իւր առաջ կանդառաւ էր Նազի բէկը՝ իւր ոխերիմ թշնամին:

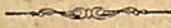
— Մի՞թէ ինձ չես ճանաչում, գեաւուր, ասաց

Վ. Մ. 28 / 11579

Նազի բէկը և իւր ժանտ դէմքը անկեց նրա առաջ: Ասլանը ոչինչ չը պատասխանեց այլ մի մոլի հայ-
կացք ձգեց: Թուրքերը պինդ կապեցին նրան և
սկսեցին ծեծել, մազերը փետել և առաջ տանել:

— Նազի-բէկ, ի՞նչ կհրամայես անել սրան, շան-
սատակ անենք թէ թողնենք էլի մի քանի ժամ
չունչ ունենայ, ասաց թուրքերից մէկը:

— Չէ, Հասան խանի համար լաւ նուէր է,
պէտք է տանել դրան խանի մօտ, ասաց Նազի-բէկը
ձեռքի փայտով խփելով Ասլանի մէջքին: Մի քանի
թուրք առաջ անցան իրանց հետ տանելով կապկա-
պած Ասլանին:

Ի.

Ա Ն Ո Ի Բ Ձ Ք

Մ. Կ. 18/IV 1958 թ.
Մ. Ա. 1959 թ. - 1/10

Մանր և խեղտոյ գիշեր էր: Տօթը այնքան
ստակալի էր, որ մարդու շնչառութիւնը արգելում
էր, նեարդերը թուլացնում, դգացողութիւնը բթաց-
նում և գցում կիսաթմրութեան մէջ: Նրիանի կիզոյ
աբեկից յետոյ, տաքացած գետինը արտադրում էր
մի այնպիսի ծանր, խեղտոյ օդ, որ շատ մարդու
սիրտ էր նեղացնում, և նրանք կուրծքն ու գլուխը
սրսկում էին ջրով և մի րոպէ միայն շունչը յետ
քերում: Նազլուն և Մանուշակն էլ քնած էին մի
սենեակի մէջ, ուր բացի իրենցից, պարկած էին
նաև Յակօբի երկու մանուկները, որոնք չ'նայեալ
տօթի սաստկութեան մանկական անուշ քնի գիր-
քնկզմած, չէին դուռ օդի խեղտոյ ազդեցութիւնը
այլ անուշ ննջում էին: Այլ էր Նազլուի և Մանու-
շակի քունը: Նրանց քունը խիստ վրդովալից և տան-
ջալի էր:

Պեանքի առօրեայ դէպքերն ու հարուածները
նրանց հոգին գցել էին տանջանքի ծովը և իւր վիթ-
խարի ալիքների վրայ ծփացնելով՝ տանջում շարշա-
րում էր նրանց և գցում վշտի մէջ: Յերեկները վի-
տը կրծում էր նրանց հոգին, խիղիղիւնները անը-

չական երազները նրանց հանդստութիւն չէին տալիս: Գիշերային խեղտոզ տօթն էլ նրանց այդ անըջական երազներին հանդիսանում էր մի լաւ միջնորդ ու այդ երազները աւելի սոսկալի, աւելի ահաւոր դարձնում...

Այն օրից երբ գնչուհին իւր չարաբաստիկ գուշակութիւնն արաւ, Նաղլուն ընկել էր մի տեսակ ծանր վհատութեան մէջ և նրա սիրտը հետզհետէ մռայլելով ընկել էր մի այն տեսակ գրութեան մէջ, երբ մարդու համար կեանքը ներկայանում է մի դատարկ բան, մի սնտուի երազ, բայց թէ այդ կեանքի համար նա ամեն բոպէ դողում է ու սարսափում և ամենաչնչին երևոյթն էլ նրան երկիւզ պատճառում:

Ինչ էր պատահել Նաղլուի հետ՝ այդ ինքն էլ չէր հասկանում, սակայն վերջին դէպքերը՝ պատերազմի պատրաստութիւններն ու թնդիւնները, իւր սիրելոյ հեռանալը նրա հոգու վրայ այնքան խոր տպաւորութիւն էին գործել, որ նա ամեն բոպէ, ամեն վայրկեան, սպասում էր թէ ահա ուր որ է պիտի ներս բերեն Յակոբի արիւնաթաթախ գիակը և թշուառացիներն թէ իրան և թէ իր մանուկներին...

Օր աւուր մաշում էր Նաղլուի հոգին ու քրքրում մարմինը: Հոգեկան վիշտը ազդում էր նրա մարմնի վրայ և նրա մարմինը օր աւուր նիհարում, այտերի վրայ պատում դժգունութիւնը և թորչումները գծում էին իրենց նշանները նրա ճակատին իսկ սիրուն աչքերը ընկնում խոր ակնակապիճների

մէջ և շրջապատում կապոյտ շրջանակներով...

Քնած էր Նաղլուն թախտի վրայ ու նրա քունը աւելի քան տանջալից էր այս գիշեր: Նա պարկած էր մէջքի վրայ, ձեռքը ընկած ցած, իսկ երկար գիտակները խառն ի խուռն թափուած էին նրա սպիտակ կուրծքի վրայ: Վերմակը կիսով չափ ընկել էր ցած և նրա բաց կուրծքը արագ-արագ բարձրանում էր ու իջնում: Սրագ շնչառութիւնից և տօթի սաստկութիւնից, նրա սիրուն ճակատի վրայ շարուել էին քրտնքի խոշոր կաթիլներ, սրունք պլուպլում էին նրա թախտի դիմացին պատից կախ արած կանթեղի ազօտ լուսաւորութեան տակ: Կանթեղի թոյլ լոյսը լուսաւորում էր նրա դժգոյն դէմքը և սիրուն կուրծքը: Կուրծքը իւր ելնչներն էր շարունակում իսկ նրա աչքերը երբեմն բացւում, ապուշ-ապուշ նայում էին և կրկին փակւում, այն ինչ ամբողջ մարմինը անշարժ էր, առանց մի կենդանութեան նշոյլի անգամ:

Չլինէին նրա շարժող կուրծքն ու աչքերը և ծանր շնչառութեան ձայնը, Նաղլուին կարելի էր համարել մեռած: Նաղլուն մեռած չէր, կեանքի թեւը չէր կտրուել, այլ այդ միջոցին նրա միտքն ու ուղեկը գործում էին խիստ արագ և նրան ձգում տանջանքի մի այնպիսի ահաւոր գրութեան մէջ, երբ մարդիկ միայն իրենց կեանքի ու մահու օրհատի ժամանակ են պատահում...

Նա տեսնում էր այդ ժամանակ անդիդախոր լինելը, սրունց միջից լուում էին դժոխքի ձայներ ու

իրենն ձգում սարսափի մէջ, այդ վիճերից նա փախ-
 ջում էր հեռու, սեպացած ժայռերի վրայից թռչկո-
 տելով վազում էր առաջ, բայց այդ ժայռի կտորնե-
 րի տակից դուրս էին սողում գդուելի սողուններ,
 գարշելի օձեր ու մողեսներ, որոնք դուրս հանելով
 իրենց լեզուները, կարմրատակած, արիւնով լի աշ-
 քերով նայում էին իրեն և պատրաստուում թռչելու
 վրան: Ստիկումը պատում էր իրան, շունչը կտրւում
 էր, մաղիքը փշաքաղում և գարշելի սողունների աշ-
 քերից մագնիսացած, մեխածի նման կանգ էր տու-
 նում ու աշնան տերեխի նման գողում... Նա ուզում
 է ձայն հանել, օգնութիւն կանչել, բայց ձայնը չի
 դուրս գալիս նրա կրծքից. ուզում է վազել առաջ,
 ոտքերը կարծես մեխուած լինեն գետնից... Բայց
 ահա, այս ինչ է, նա լայն բաց է անում աչքերը և
 նայում առաջ:

Ստիկումը փակում է աչքերը, բայց մի բուգէից
 յետոյ նորից բաց անում... դարձուրելով նա նկա-
 տում է, որ իւր հէնց կրծքին, այնտեղ ուր բարա-
 խում է իւր սիրտը, նստած է մի այլանդակ արա-
 բած և ուղիղ իւր աչքերին նայելով դանազան ծա-
 մածութիւններ է անում... Նրա ծանրութիւնից
 շունչը կտրւում է, մարմինը փշաքաղում. նա ճիւղ
 է թափում շարժում գործել, գէն շարտել այդ այ-
 լանդակուած արարածին, բայց կամքը նրան չի
 հպատակւում և նա մնում է անշարժ գրութեան
 մէջ... ուզում է ձայն հանել, սակայն նրա կրծքից
 միայն խրխրոց է դուրս թռչում... «Անց ինձ...»

ինձ խեղտում են և ոչ ոք չկայ, որ ինձ օգնի, ոչ-
 ոք մտածում է նա ու սառն ըրտինքը աւելի ու աւելի
 պատում նրա գէմքն ու մարմինը: Բայց նրա կուրծ-
 քը աւելի ու աւելի է ճնշւում և շնչառութիւնը ծան-
 րանում:

Քանի բաց է անում աչքերը, տեսնում է գար-
 շելի արարածին, որը ոչ մարդու նմանութիւն ունի,
 ոչ կապկի, այլ մի այլանդակ հրեշի նման, երբեմն
 բաց է անում իւր բերանը, մի շարք սուր ատամ-
 ները ցոյց տալիս, լեզուն դուրս գցում և արիւնով
 լցուած աչքերով նայելով իրեն, կամաց-կամաց ձեռ-
 քերը մօտեցնում գէպի իւր կոկորդը խեղտելու ի-
 յին...
 «Ստուած իմ. օգնիր, խնդճ են որդիքս, սի-
 բուն բախիկներս, նրանք որը կը մնան, անտէր, ան-
 տիրական» մրմնջում էր Նազուեն և նրա աչքերի
 մէջ երևում են արտասուքներ: Իւր անգօրութիւնը հաս-
 կանալով յանկարծ նրա կրծքից դուրս են թռչում խուլ
 հեկեկանքներ: Այդ հեկեկանքի ձայնից յանկարծ վեր
 է թռչում Մանուշակը և մօտենալով Նազուին ուղ-
 դում ու զարթեցնում նրան: Անցնում է մի քանի
 բուգէ, Նազուեն ուշքի է գալիս և ամուր սեղմելով
 Մանուշակի ձեռքը ասում.

- Օւր է, ինչ հզաւ, Մանուշակ ջան:
- Ո՛վ, բոյրիկս:
- Օ, իս, նա նստած էր հէնց սրտիս վրայ ու
 խեղտում էր ինձ, պատասխանում է Նազուեն և երե-
 սը խաշ հանում:

Ստիկումը փակում է աչքերը, բայց մի բուգէից յետոյ նորից բաց անում...

—Ո՛ր էր նստած, քոյրիկ, ի՞նչ ես ասում, ասում էր Մանուշակը և ինքն էլ սոսկում:

—Քաջքը, քոյրիկ, քաջքը նստած էր սրտիս, բայց փառք Աստուծոյ անյայտացաւ, ես ազատուեցի:

—Թող Աստուած ամեն մարդու ազատ պահէ՛ այդպիսի պատահարներից, պատասխանեց Մանուշակը և նրանք մինչև լոյս էլ չ'կարողացան աչքերն խփել: Մանուշակը բաց արաւ սենեկի պատուհանը և առաւօտուայ թարմ օդը տարածուեց սենեկի մէջ ու զուարթացրեց Նազրուի խռոված սիրտը:

16/ X 1158 Ռ.

Կ Ե Ա Ն Ք Ի Յ Ե Լ Թ Ա Ն Կ

Չեռքերը պինգ կապած, թոկի մի ծայրը մի թուրքի ձեռքին, աջ ու ձախ էլ երկու երեք թուրք սրերը հանած, տանում էին Ասլանին դէպի Հասան խանը, որը բանակ էր դրել Եջմիածնից չորս հինգ վերստ հեռավորութեան վրայ, Աշտարակից քիչ ցած:

Ասլանը լուռ էր, ոչինչ չէր խօսում, աջ ու ձախ չէր նայում, այլ իւր մտքի մէջ ընկղմուած առաջ էր քայլում: Մահուան երկիւղը չէր որ նրան մտքի ծովն էր ձգել, մահուան հետ նա հաշտ էր, բարեկամ, նա գիտէր որ ինքը այլ ևս արևի երես չի տեսնի, որ հասել է իւր կեանքի վախճանը. բայց նա տանջուած էր միայն նրա համար, որ ինքը չկարողացաւ իւր պարտքը կատարել, Ներսէս սրբազանի իւր վրայ դրած յանձնարարութիւնը վերջացնել: «Ա՛խ, եթէ ես կարողանայի տեղ հասցնել Ներսէս սրբազանի յանձնարարութիւնը, եթէ ես կարողանայի աւետիս տալ Եջմիածնին թէ փրկութիւնը մօտ է, այն ժամանակ թէկուզ մաս մաս կտրատէին ինձ» մտածում էր Ասլանը և ծանր վիշտը կրճում էր նրա հոգին:

Այնպիսի
տես կամ
19/10/57
Սթոր

Ահա

— Ե՛հ, ինչ ուզում է թող կատարուի, առանց իմ տեղ հասնելուն Եջմիածինը էլի կաղափուի, վնաս չկայ՝ ասաց ինքն իրեն և ապա գլուխը վեր բարձրացնելով նայեց իւր պահապան թուրքերին, որանք մի մեծ յողթութուն կատարածի պէս, հպարտ հպարտ առաջ էին քայլում:

Չգիտեմ ինչ անցաւ այդ միջոցին Սուլանի մտքով, բայց այդ բոլորին նրա գէմքով մի ժպիտ անցաւ ու նա սկսեց քթի տակ մի երգ մրմնջալ: Թուրքերը վարմացած նրան նայեցին ու նոցանից մէկը ասաց Սուլանին ծաղրելով.

— Գեառուր շուն, փոխանակ լացի դու երգում էլ նս, միթէ չ'գիտես, թէ Հասան-խանը լրտեսներին ինչ պատիժ է տալիս: Սուլանը ականջ չդրեց նրա խօսքերին այլ շարունակում էր իւր երգը:

— Երևի դեռ յոյս ունի թէ ռուսները իրան օգնութեան կը դան ու պատիւներ կը տան, ասաց թուրքերից մէկը:

— Տեսնենք թէ ինչպէս կօգնեն, երբ սրա կաշին քերթելիս կը վնենք, պատասխանեց միւսը:

— Ինձ սպանելով դուք չէք ազատուի, չնիր, այլ ամենքդ կոտորուելու էք, ձեր վերջն արգէն եկել է:

— Չայնդ, անամօթ հայ, կանչեց մի թուրք և սրի կոթով հասցրեց Սուլանի գլխին: Սուլանի աչքերից կրակներ թռան և նա բարկացած կանչեց:

— Ս. լս, եթէ ձեռքերս ազատ վնէին և սողպատէ փայլուն սուրս ձեռքիս, դուք, վախկոտ թուրքեր, չէիր համարձակուի Սուլանի մազին անգամ

դիպչել: Նրանք արդէն մօտեցան Հասան խանի վրանին և կանդ առան: Քիչ յետոյ դուրս եկաւ Հասան խանը շրջապատուած մի քանի մեծամեծներով: Նրանց մէջ Սուլանը նկատեց Նազի բէկին, որ արիւնաբոս աչքերը յառելով Սուլանի վրայ հեղնօրէն ծիծաղում էր: Ինչպէս երևում է նա արդէն վաղուց պատրաստել էր Հասան խանին և հասկացրել թէ ով է նա: Հասանը մի քանի բոլբ լուռ նայեց Սուլանին, հրամայեց պալանը քանդել և աւազ դիմելով նրան ասաց.

— Սյ հայ, քեզ մօտ գտնուել են մի քանի թրդթեր, որով քեզ մահուան պիտի դատապարտել, դու լրտես ևս, իսկ լրտեսին խիտտ պատժով են պատժում. բայց եթէ իմ հարցերին ճիշտ պատասխան կ'ուտաս և չես խարի ինձ, այն ժամանակ խոտուում եմ մեծ մարգարէի անունով որ քեզ ոչ թէ չենք պատժի այլ մեծամեծ պատիւները կարժանացնենք: Սուլանի գէմքին երեսց մի դառն հեղնական ժպիտ և ոչինչ չը պատասխանեց, նա սպասում էր թէ ինչ պիտի ասի Հասան խանը:

— Ո՞րտեղացի ևս, հարցրեց Հասան խանը:
— Ես Բիւրականցի եմ և զալիս եմ ռուսաց բանակից:

— չը՛մ, մենք գիտենք որ ռուսաց բանակից ևս զալիս. բայց այժմ ասա, ճիշտը, թէ նրբան է ռուսաց զօրքի թիւը, նրտեղ են նրանք կենդրոնացած և ինչ նպատակով են քեզ առաջ ուղարկել: Եթէ դու այս հարցերիս ուղիղ պատասխանես, իմացած եղիր, որ փրկուած ես:

— Հա՛... հա՛... հա՛... մի քրքիջ արձակեց Աս-
լանը և դառնալով Հասան խանին աւելացրեց.

— Հասան խանը միթէ այնքան միամիտ է, որ
կարծում է թէ Ասլանը այդ բաները կասի իրան,
չէ, Հասան խան, իմ կեանքը ձեռքիդ է, ինչ անում
ես արա և ոչինչ բան մի յուսայ ինձանից:

Հասան խանը գունատուեց. բարկութիւնից ա-
տամները կրճտացրեց ու դառնալով Ասլանին ասաց.

— Ե՛նձ, ես քո լեզուն իսկոյն բանալ կ'տամ,
ես կը սովորեցնեմ քեզ թէ ինչպէս պէտքէ խանի հետ
խօսել:

— Արա՛, ինչ ուզում ես, անհաւատ չուն, բայց
գիտցիւր, որ ինձ յանձնարարածը կեանքիցս էլ թանկ
է, չատ թանկ, դու իմ կեանքը կը խրիս, բայց գաղտ-
նիքը չես իմանայ:

— Տղերք, մօտեցէք այս տեղ, դարձաւ Հասան
խանը մի քանի թուրքի: Թուրքերը մօտեցան, օրե-
րը մերկացրին ու լուռ Հասան խանի հրամանին
էին սպասում:

— Վերջին անգամ զգուշացնում եմ, թող քո
յամառութիւնը:

— Կրկնում եմ, ես ձեր սրերից չեմ վախենում,
սպանեցէք ինձ, ասաց Ասլանը և մի քայլ առաջ
անցաւ:

— Լաւ, եթէ ցանկանում ես, միայն քեզ այն-
պիսի մահով կապանենք, որ օրերով տանջուիս ու այն-
պէս դժոխքն իջնիս, ասաց խանը և դառնալով գէպի
մերկացրած սուրը ձեռին կանգնած թուրքը ասաց.

— Առաջ սրա քիթը կտրիր, Մահմադ, տես
նենք հայն արիւնից վախեննում է թէ ոչ:

Մահմադը մօտեցաւ Ասլանին, ուզեց բռնել նը-
բան, բայց Ասլանը մի այնպիսի արացի տուեց, որ
թուրքը կուշ եկաւ և ցաւից կսկծաց: Այդ միջոցին
կրկու ուրիշ թուրք մօտեցան Ասլանին և ոտքերն
ու ձեռքերը պինդ բռնեցին այնպէս որ Ասլանը էլ
ոչ մի շարժողութիւն չէր կարող անել: Մահմադը
ազատ մօտեցաւ և բռնելով Ասլանի գանգուր մազե-
րից, սրի մի հարուածով կտրեց նրա քիթ: Արիւնը
աղբիւրի նման դուրս բղխեց, բայց Ասլանը ոչ մի
ձայն, ոչ մի ծպտուն չ'հանեց, աչքերն էին միայն
որ կատաղութեան շանթեր էին արձակում:

— Չէ, էի խելքի չե՞ս գալ, հարցրեց գազան
խանը:

— Անիրաւեն՛ք, անհաւատներ... մրմրաց Աս-
լանը և նրա բերանը լցուեց արիւնով:

— Մահմադ, սրա աչքերը խիտտ են պսպղում,
հանիր մի աչքը, հրամայեց խանը:

Մահմադը կատարեց խանի հրամանը: Եւ խան-
չայի սուր ծայրը կտիւց Ասլանի մի աչքի մէջ, մի
քանի անգամ պտտեցրեց այնտեղ և այնտեղից դուրս
կորզեց աչքի խնձորը:

Ասլանը սոսկալի ցաւից կսկծաց և նրա մար-
մնի միջով մի սառը դող անցաւ: Յա՛ր այնքան
սոսկալի էր, որ ուզում էր ճշալ, գոռալ, բայց ինքն
իրեն զսպեց և լուռ կացաւ:

Թուրքերը մ'հացին ապշած, դարմացած: Նրանք

այդպիսի քաջութիւն մի հայից չէին սպասում:

— Ասան գաղտնիքը, վերջին անգամ դիմեց Հասան խանը:

Բայց Ասլանը լուռ էր և իւր մտքում կարծես աղօթք էր մրմնջում, դարհուրանքով լցուած մի աչքով նայում էր դահճին և ոչինչ չէր խօսում: Ամբողջ դէմքը այլանդակուել էր ու արիւնով լցուել:

— Կտրիր լեզուն, որ ուրիշների մօտ էլ գաղտնիքը չտասի, հրամայեց Հասան խանը: Ասլանը թէև ցաւի կսկծից ատամները հուպ էր տուել, բայց Մահմադը բերանը ուժգին բաց անելով, դուրս քաշեց մի ձեռքով լեզուն ու սրով կտրելով՝ դէն շարտեց:

Ասլանը ուշքից գնաց, երեսի վրայ վայր ընկաւ դետին, կանաչ խոտը արիւնով ողողելով: Մնկուշտ գաղանը դրանով էլ չբաւականացաւ, նա հրամայեց ոտքերի կրունկներն էլ կտրելու, ապա նայեց արիւնաշաղաղ դէմքին և դառնալով դէպի թուրքը ասաց.

— Բաւական է, թողէք գիակը ընկած մնայ շներին կերակուր, ասաց նա և երեսը շուռ տուեց: Կարճ ժամանակից յետոյ Հասան խանը իւր բանակով հեռացաւ այդ տեղից Ասլանի կիսաշունչ գիակը թողնելով դաշտի մէջ:

Ժամեր անցան: Չորս կողմը տիրում էր խորին լուսթիւն, ոչ մի ձայն ոչ մի կողմից չէր լսոււմ: Լուսարբ իւր սկիթոյր թեկերը տարածել էր ամեն կողմը, երբ Ասլանը ուշքի եկաւ և շուռ եկաւ մէջքի վրայ: Արիւնը արգէն կոշտացել էր երեսի վրայ և

հաստ շիջուկով պատել դէմքը: Չեռքերով նա տրորեց առողջ աչքը և վեր նայեց դէպի անհուն երկինքը, ուր սողալով անցնում էին սև սև ամպի կտորներ:

Ասլանը նայում էր այդ ամպերին ու նրա միտքը շփոթւում էր ու խառնուում: Ցաւի սաստկութիւնը բթացրել էր նրա միտքը և նա դեռ չէր հասկանում թէ ուր է ինքը: Բայց ամպերը մինը միւսի յետեից անցնում էին ու կամաց-կամաց երկնքի երեսը պատում: Հեռուից երբեմն երբեմն լուում էր որոտման խուլ զզրդիւնը, որը կամաց կամաց մօտենալով դէպի Ասլանը՝ խուլ զզրդիւնով անցնում էր նրա վրայով և կորչում հեռու...

— Աստուած իմ... սոսկալի է, սհ մահ, հասիր ինձ, ասաց Ասլանը և ձեռքերի վրայ յենուելով, գլուխը վեր բարձրացրեց ու նայեց առաջ: Այդ միջոցին փայլակի ուժեղ լոյսը կոտրտուած գծերով անցաւ հորիզոնի մի ծայրից միւսը և լուսաւորեց շրջակայքը: Ասլանը պտորուած մի աչքով տեսաւ հեռուում Էջմիածնի վանքը իւր գմբէթներով, որոնց գլխին Քրիստոսի յաղթական խաչերն էին տնկուած՝ և նա սիրտ ու հոգի առաւ:

— Սյնտեղ է Էջմիածինը, մեր սուրբ մայր Աթուր, մեր Լուսաւորչի առաջին հիմնած տաճարը: Լուսաւորիչն էլ տանջուեց հաւատի համար, նա էլ կրեց սոսկալի տանջանքներ... սհ, զօրացրու ինձ, ով մայր տաճար, մինչև քեզ հասնեմ, Սրբազանիս լուրը հաղորդեմ և ապա շունչս փչեմ... մտածեց Ասլանը ինքն իրան և փորսող տալով առաջ անցաւ:

Բո՛մբ, բո՛մբ... բո՛մբ, անցաւ նրա գլխի վրա-
յից որոտը և կրկին գորգեցրեց շրջակայքը: Ասլանը
վերջին ճիգը թափելով, քարերի ու խոտերի միջից
սողալով անցնում էր առաջ ու ինքն իրան խրա-
խուսում:

— Քիչ էլ, քիչ էլ, ահա մօտ է Էջմիածինը...
Բայց նրա ոյժերը հետոգհետէ սպառում էին և
շունչը կտրուում, նրա ոյժի վերջին թե՛ն էր մնա-
ցել: Ցաւը սոսկալի կերպիւ տանջում էր նրան ու
յիցում նրա ուղեղը: Ահա նա ուժասպառ գլուխը
ցած գլորեց և մասներով հողը քանդելով կանչեց.

— Ա՛հ, սոսկալի է... վրկեցէք ինձ ..

Նրա ձայնի մասնիկները տարածուեցին հեռու,
դէպի Էջմիածնի պատերը, ուր այդ ժամանակ կեան-
քը դեռ ետում էր և վանականները դեռ քնած չէին:
Ասլանի խօսքերը լսեց վանքի դռանը կանգնած ծա-
ռաններից մէկը, որը ինչ որ խօսում էր մի վանա-
հօր հետ:

— Հայր սուրբ, լսեցի՞ր, օգնութիւն եմ կանչում,
ասաց նա:

— Այո՛, իմ ականջիս էլ հասաւ մի աղիողորմ
ձայն, պէտք է օգնութեան գնալ, ասաց վանահայրը
և մի քանի մարդիկ լապտերներով վազեցին դէպի
այն կողմը ուր Ասլանն էր ընկած:

Խեղճ Ասլան, նա չգիտէր, որ այդքան մօտ է
Էջմիածնի պատերից: Նրա ամեն մի քայլը վերստեր
էր երևում, բայց երբ նրան բարձրացրին, վանքի
խուցը տարան, երբ նա աչքը բաց արաւ և վանա-

կաներով շրջապատուած տեսաւ, ուրախութիւնից
վեր թռաւ և մի ինչ որ զլլացրեց: Լեզու չկար որ
հասկացնէր, ձեռքով թուղթ ու մատիտ ուղեց և
չտապ, բայց դողդոջիւն ձեռքերով, գրեց. «Փրկու-
թիւնը մօտ է, ուռաները գալիս են, պաշար հասց-
ւէք» այն ժամանակ նրա ձեռքից վայր ընկաւ մա-
տիտը և նա ուշաթափ գլորուեցաւ մի կողմը... Վա-
նականները սրտատրուփ վրայ վազեցին նրան օգնելու:

ԻՐ.

ՌՈՒՍՆԵՐԸ ԷՋՄԻԱԾՆՈՒԾ

Էջմիածինը հրճուած էր: Գարևոր ստրկութիւնից յետոյ մօտենում էր ցանկալի ժամը, երբ պիտի թօթափէր պարսկաց ծանր լուծը և ազատութիւն ստանար քրիստոնեայ պետութեան շնորհիւ: Սուլանի լուրը հաղորդելուց յետոյ Էջմիածնի միաբանութիւնը, որոնք ընդամենը քսաներկու հոգի էին, պիչեր ցերեկ քուն չունէին և սրտատրոփ, աչքերը դէպի ճանապարհ դարձրած սպասում էին ռուսաց զօրքի երևալուն: Սուլանի բերած լուրը ճշտուած էր որովհետև Էջմիածնի շրջակայքում էլ չէին երևում պարսիկների զօրքեր, այլ նրանք ռուսաց վնդի մօտենալու հոտն առնելով, քաշուել էին դէպի ամուր բերդերն ու լեռները և Էջմիածինը ազատ թողել: Յանկարծ միաբաններից մէկը որ կանգնած էր Էջմիածնի պարսպի վերայ և դիտում էր հեռուն, ճանապարհի վրայ փոշու մի ամպ նկատեց: Նրա սիրտը սկսեց արագ արագ բարբախել և նա ցած թռչելով պարսպից միաբաններին աւետեց ռուսաց զօրքի մօտենալը: Աօղանջեցին Էջմիածնի զանգակները և միաբանութիւնը շտապով հագաւ իւր եկեղեցական զգեստները և խաչ ու խաչուառով շարուեցան պարսպի առաջ:

Անցաւ մի կարճ ժամանակ և ահա Էջմիածնի միաբանութեան առաջ ներկայացաւ մի հրաշալի տեսարան: Ռուսական զօրքերը գունդ գունդ իրենց դրօշակներով և երաժշտական խմբով մօտենում էին և երեք երեք անգամ «ուրա» կանչելով կանգ առնում պարիսպների տակ: Էջմիածնի միաբանութիւնից շատերը չէին տեսած այդպիսի կարգ ու կանոնով զօրքեր ու նրանք նայելով նրանց սուլիների բազմութեանը, ուրաձիգների շարժողութեանը, նրանց սիրտը թունդ էր առնում ու նրանք էլ զօրքերի հետ կանչում էին ուրա կամ կեցցէ:

Եկող զօրքը Բեկենգորֆի գունդն էր որի հետ և գալիս էր Ներսէս արհիւն: Ահա և նա՝ Ներսէսը հողերականների և զօրքի մեծամեծների ու զինուորների հետ մտաւ տաճար և ծռնկ չողեց: Նա յուզուած էր, ուրախութեան արցունքները թորում էին նրա աչքերից և ընկնում տաճարի սառը քարերի վրայ: Բայց ահա նա վեր թռաւ տեղից, երեսը դէպի բազմութիւնը դարձրեց ու սկսեց իւր սրտառուչ քարոզը: Նրա խօսքերը թափանցում էին թէ հայ և թէ ռուս հանդիսականների սրտերը և նոցա խորքերում թողնում անջնջելի տպաւորութիւն: Ռուս զինուորն էլ թէ և չէր հասկանում Նրա խօսքերը, բայց նա զգում էր իւր սրտի խորքերում, որ այդ միջոցում մի ինչ որ հանդիսաւոր բան է կատարում ու ինքն էլ ծռնկ չորելով ջերմաջերմ ափօթում էր: «Հասաւ ժամը, ասում էր Ներսէսը, երբ Հայաստանի դարևոր փառքը աշխարհիս վրայ նորից պի-

ԻԳ.

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՊԱՇՏՐՈՒՄԸ

Էջմիածինը պաշարուած էր...

Քառասուն թնդանօթ իրենց պղնձէ ժանտ բերանները դարձրած դէպի նա, ամեն ըստ պատրաստ էին զարհուրելի մունչիւն արձակել և իրանց բոցավառ բերաններէն գնդակներ ի կարկուտներ թափելով, հիմնայատակ տալ դարևոր մեհաստանը, ջնջել, կործանել աշխարհիս երեսից նրան և այդպիսով յալուրդ տալ իւրեանց անկուշտ որովայներին... Էջմիածինը վտանգի մէջ էր... Այն Էջմիածինը, ուր ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը տեսաւ երկնքից իջնող լոյսը և հրեշտակներ զունդը և Միածնին սկէ ուսը ձեռքին: Այնտեղ, ուր Միածինը ուռով բաղխեց գետնին և գետինը դրդաց, լեռները շարժուցին և սանդղաքաձեւ թանաքով իւր մահաշունչ բերանը լսելի եղան սղբալի ձայներ: Այնտեղ, ուր ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը տեսաւ թէ ինչպէս թագաւորական պալատից բարձրանում էր սակեայ խարխալը գոհագործութեան սեղանի նման, որից ծագում է հրեղէն սիւն ամպեայ զարդարանքով և որի վրայ փայլում էր խաչը:

Սեղանի տակից բղխում էր կենդանի ջրոյ աղ-

իւրը և սուղում երկրի մեծ տարածութիւն: Սմբողջ շինուածքը շրջապատուած էր շոր սիւներով որոնցից երեքը բարձրանում են նահատակած կոյսերի նշխարների վրայ և այդ բոլորը միանալով ի մի հրեղէն աթոռի վրայ ունին տէրունական խաչը: Եւ ոգևորուած, ս. Գրիգորը այդ տեսնելով ՅՅԹ թուին կանգնեցրեց Տաճար, որ դարձաւ կենդրոն և հոգի ամբողջ հայութեան...

Գարեբ էին անցել, կատաղի բարբարոսների արշաւանքներին շատ և շատ անգամ նա ենթակայ էր եղել, շատ փոթորիկներ ու մրրիկներ նրա գլխի վրայով շունչալով անցել էին, բայց նա դեռ կանգուն էր, անսասան և ոչ մէկը չէր համարձակուել Լուսաւորչի և Տրդատ թագաւորի ձեռակերտ այդ մեհաստանը հիմնայատակ կործանել՝ աշխարհի երեսից վերցնել, այն ինչ Աբաս-Միրզան ամեն ըստ սպառնում էր քարուքանդ անել նրան... Բայց Նախախնամութիւնը այդպէս չէր տնօրինել: Էջմիածնի վախճանը դեռ չէր մօտեցել...

Այն միջոցին երբ Աբաս Միրզան պաշարել էր Էջմիածինը, այնտեղ, նրա պաշտպանութեան համար թողնուած էին մի վաշտ ուստական զօրք, հինգ թնդանօթ և հայոց հեծելազուններ, բայց հազար հոգուց էլ աւելի հիւանդ ու վիրաւոր զինուորներ, որոնց խնամում էր Ներսէսը:

Էջմիածինը խիստ նեղ դրութեան մէջ էր, Աբաս Միրզայի հրամանով՝ նրա զօրապետ Եսաուուֆ խանը առաջարկեց Էջմիածնի բերդապահին անձնատուր

լինել: Բայց նա յանձնառու չեղաւ: Այն ժամանակ խանը գրեց Ներսէսին:

— Ճեթէ քո կամքով չես բանալ պարսպի դռները, գիտցիր, որ ամբողջ վանքը հիմնայտտակ կանիմ: Այն ժամանակ, Ներսէս, մեղքը քո շինքին լինի:

Ներսէսը յոյսը Ստուծու վրայ դնելով պատասխանեց.

— Հգօր է Ստուծոյ գօրութիւնը, ան, եթէ կարող ես:

Ներսէսի պատասխանի վրայ Աբաս Միրզան կատաղեց ու հրաման արձակեց ուժակոծել վանքը: Այդ ժամանակ մութը նոր պատել էր երկրին և վանքը ընկզմել խաւարի մէջ: Գիշեր էր ամենուրեք մութ, սև գիշեր: Վանքի մի բուն պահապանները կազմ ու պատրաստ կանգնած էին և սպասում թէ ինչ կը լինի: Առողջների սրտերը տրոփտրոփում էին, վերջին մնաս բարեն ստում իրար ու լուս հրամանի սպասում, որպէս զի իրենք էլ սկսեն կրակը և իրենց կեանքերը վայր դնեն Ս. Տաճարի պատերի տակ: Հիւանդներն էին միայն, որոնք ծանր հառաչում էին կամ զառանցում և ամենեկին չէին հետաքրքրում թէ ինչէ կատարում դուրսը: Կեանքն ու մահը նրանց համար այդ բոլորին ոչինչ արժէք չունէին: Պատկալած շրթանքներով նրանք շարունակ չուր էին խնդրում և բորբոքում աչքերով չարս կողմը նայում: Ներսէս սրբազանն էր որ իւր կեանքն ու առողջութիւնը մոռացած՝ մէկ հիւանդ-

ների շուրջն էր պտտում և մէկ պարիսպների գլուխը բարձրանում ու խրախուսում զօրքերին...

— Զօրապէս, գրութիւններս կրիտիկական է, հարկաւոր է իմաց տալ գններալ Կրասովսկուն, առում էր Ներսէսը:

— Այո, պէտք է, թէ չէ կորած ենք:

— Բայց պարսիկները ինչ որ ուշացնում են իրանց սպառնալիքը իրագործել, ասաց Ներսէսը և գէպի պարսից բանակը դիտեց: Այնտեղ դեռ խաւար էր ու լուս:

— Տայ Ստուած չիրագործեն թէ չէ վանքի կորուստը անխուսափելի է, պատասխանեց զօրապետը ինքն էլ գէպի պարսից բանակը նայելով:

Յանկարծ նրանք այնտեղ փայլուն կրակներ նկատեցին, որոնք մի վայրկեան միայն վառուեցին ու չբացան: Նրանց չբանալով լուսեցին զարհուրելի սրտամուռներ, որոնք գրողեցրին լեռ ու ձոր:

— Գազանները ոռնացին, ասաց զօրապետը:

— Այո, ոռնացին և մեզ շուտով կ'լափեն, պատասխանեց Ներսէս սրբազանը մտայոյց:

— Ո՛հ... յանկարծ լուսեց խորին խաւարի միջից մի սուր, սիրտ կտրատող ճիշ ու ամեն ինչ լուսեց:

— Սկուեց, պղնձէ գազանները լափել սկսեցին, ասաց Ներսէսը և երեսը խաչ հանելով կանչեց, Աղորմած Ստուած դու փրկիր մեզ...

— Եւ թող Ստուծոյ կամբը լինի, ասաց զօրապետը և առաջ անցնելով հրաման արձակեց: Գիշ յետոյ պարսպի վրայից էլ սկսեցին գոռալ թնդա-

նօթները և միանալով պարսից քառասուն թնդանօթների գոռուն գոշիւնի հետ՝ աշխարհ թնդացնել...
Կռիւն արդէն սկսուած էր...

Պարսիկների ուժերի հասցրած աւերածութիւնը զարհուրելի էր Եջմիածնի համար, եթէ երկար շարունակուէր, վանքը ու նրա միջի մի բունն քաջերը պիտի ոչնչանային:

Ներսէս սրբազանը և զօրապետը առանց վախենալու ուժերից դեռ կանգնած էին և ուժածիգներին խրախուսում էին պարսպների վրայ, երբ մի ուժը տղղալով անցաւ նրանց զլսի վրայից և դիպչելով վանքի պարսպին թաղուեց մէջը:

— Սրբազան, մի քիչ էլ ցած անցնէր, այս ուժերը կ'իղկեր և քնքոյշ համբոյր կտար մեզ, ասաց զօրապետը հեգնօրէն:

— Չէ, մեզ համբուրող ուժերը, դեռ չէ ծնուել, մենք դեռ շատ գործ ունենք, պատասխանեց Ներսէսը: Թնդանօթների կատաղի գոշիւնը հետզհետէ աւելի ու աւելի սաստկանում էր: Սրդէն երևում էր որ պարսիկները վճռել էին վանքը աւերել: Սյդ միջոցին Ներսէս սրբազանը վայր իջնելով մտաւ այն խնայքը, ուր հայ գունդը կազմ ու պատրաստ հրամանի էր սպասում:

— Տղերք, դարձաւ նա, վանքը քարուքանդ է լինում, նվ ձեզանից յանձն է առնում պարսից շարքերի միջից անցնել և գեներալ Կրասովսկուն իմաց տալ մեր դրութիւնը:

— Ես, ևս... գոռացին ամեն կողմից կարիւնները առաջ անցնելով:

— Բայց իմացէք, որ կարող էք պարսիկներէ ձեռքն ընկնել:

— Մենք պատրաստ ենք կեանքերս գոհել, ասացին ամեն կողմից:

— Սպրիք, տղայք, ասաց Ներսէս սրբազանը ուրախանալով, բայց ամենքդ պէտք չէք, ինձ հարկաւոր է միայն հինգ մարդ: Ու նա հինգը նրանցից ջոկելով, առաջ ուղարկեց մէկին, քիչ յետոյ միւսին և ապա գիշերուայ ընթացքում միւսներին:

— Եթէ չորսը ընկնեն թշնամու ձեւքը գոնէ մէկը տեղ կը հասնի, մտածում էր Ներսէս սրբազանը: Յիրաւի հինգ մարդուց միայն մէկը տեղ էր հասնի, իսկ մնացածները պարսիկների ձեռքն ընկնելով չարաչար մահով սպանուել էին:

Բայց կրակը հետզհետէ աւելանում էր և թընդանօթների որոտը սաստկանում: Կարծես գեհներ բաց էր արել իւր անկուշտ որովայնը և ուզում էր կլանել ամբողջ աշխարհ...

ԻՊ.

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Բաշ-Աբարան լիռան լանջի վրայ, ռուսաց զօրքի բանակատեղում, իւր վրանի առաջ նստած էր գեներալ լէյտենանտ Աֆանասի Եվանովիչ Կրասովսկին և լուռ հեռուն էր գիտում:

Երա դէմքը յուզուած էր, մուայլ մտքերը տակն ու վրայ էին անում նրա հոգին ու նրան ձգում անմեկնելի վշտի մէջ: Այդ միջոցին նա հոգով սլացած էր Էջմիածնի Վանքը ու նրա մէջ ապաստան գտած փոքրիկ ռուսական գնդի վրայ էր մտածում: Էջմիածնի շուրջը որոտող թնդանօթների գուռ ձայնը համնում էր գեներալի ականջին, ու նրանց ամեն մի որոտը ցնցելու չափ կսկիւժ ազդում նրա սրտին:

— Ս. խ. կըկորչի անքը, կըկորչեն նրա մի բուռն բաջերը, եթէ ես օգնութեան չ'հասնեմ, մտածում էր նա ու աւելի յուզուած: Բայց ինչպէս ևս օգնութիւն հասնեմ, քանի որ Թիֆլիսից օգնական զօրքերը և թնդանօթները դեռ չեն հասած, իսկ Աբաս Միրզան ահագին զօրութեամբ լցրել է զաշտը... Ս. խ, գոնէ ինձ մի տեղեկութիւն տան Էջմիածնից... մտածում էր նա ու անշարժ, արձանի

նման նստած իւր տեղը նայում էր իր առաջ: Բայց գիշերը վառ հասաւ, նրան յետևեց առաւօտուայ արշալոյսը և դեռ ոչ մի լուր չկար պատերազմի դաշտից, այն ինչ թնդանօթների գուռ ձայնը հետզհետէ սաստկանում էր և դրդեցնում շրջակայքը:

Գեներալը ամբողջ գիշեր բուն չունէր, բայց հէնց որ լուսացաւ առաւօտը նա արդէն պատրաստուած էր մարդիկ ուղարկելու համբաւ բերելու, երբ հեռու ճանապարհին մի փոշու ամպ նկատեց: Հեռադիտակը դէպի այդ ամպը ուղղեց և այնտեղ մի ձիաւոր նկատեց, որ քափ ու քրտնքի մէջ կորած շտապում էր ռուսաց բանակը:

— Վերջապէս մի լուր կտանամ, ասաց նա թեթեացած և երբ ձիաւորը մօտեցաւ, գեներալը դիմեց նրան:

— Ո՞րտեղից ես գալիս, տղայ, ինչ լուր ունիս:

— Էջմիածնից, գեներալ, Ներսէս սրբազանն է ուղարկել ինձ, ասաց նա և ցած թռաւ ձիուց: Էջմիածինը վտանգի մէջ է գեներալ և օգնութեան ուղարկել ինձ, ասաց նա և ցած թռաւ ձիուց: Էջմիածնից, գեներալ, Ներսէս սրբազանն է ուղարկել ինձ, ասաց նա և ցած թռաւ ձիուց: Էջմիածնից, գեներալ, Ներսէս սրբազանն է ուղարկել ինձ, ասաց նա և ցած թռաւ ձիուց: Էջմիածնից, գեներալ, Ներսէս սրբազանն է ուղարկել ինձ, ասաց նա և ցած թռաւ ձիուց:

— Մըբան զօրքով է շրջապատած Էջմիածինը:

— Սբառ Միրզան երեսուն հազար զօրքով կանգնած է Էջմիածնի պատերի տակ և քառասուն թընդանօթով ումրակոծում է վանքը: Ներսէս սրբազանը

ինձանից առաջ չորս համբաւարեր ուղարկեց ձեզ մօտ օգնութիւն խնդրելու, ես արդէն հինգերորդն եմ:

— Առաջինը ու վերջինը: Հնգից միայն մէկն է հասել ինձ և այդ դուք էք և դուք կ'լինէք վերջինը, ասաց գններալը ու արձակելով համբաւարերին, զինուորական խորհուրդ կազմեց: Խորհուրդը երկար չտևեց նա շատ շուտ վերջացաւ և գեռ նոր խորհրդականները ցրուել էին բանակի մէջ, երբ թմրուկների ձայնը դպրոցերեց շրջակայքը ամբողջ բանակը ոտքի կանգնեցնելով:

— Ինչ որ պատահի պէտք է փրկել վանքը և նրա բունն քաջերին, ասաց գններալ Կրասովսկին և հետը առնելով 1800-ի չափ հետևակ, 500 հեծելազօր, 12 թնդանօթ, հայոց զնդից էլ 100 հոգի օգոստոսի 16-ին ճանապարհ ընկաւ Եջմիածին:

Բանակում պաշտպանութեան համար թողնուեց մի քանի հարիւր զինուոր և տասը թնդանօթ: Մութըն ընկել էր, երկիրս արդէն ծածկուել թանձր խաւարի մէջ, երբ ռուսաց բանակը կանդ առաւ հանդստանալու Օշականի մօտ:

Պարսիկները արդէն լուր էին ստացել և գունդ գունդ առաջ էին խաղում շրջապատելու քրիստոնէից այդ մի բունը զօրքին, որ համարձակուում էր իրեն ահռելի զօրութիւնը արհամարել ու Եջմիածինը գուրս կորցել իրենց ձեռքերից:

Ռուսաց քաջերին չէր վհատեցնում պարսից բազմութիւնը, նրանք յոյսերը Աստուծու վրայ դրած

սպասում էին կռուի սկսելուն: Խորամանկ պարսիկները փախչում էին այդ կռուից և յարմար տեղ փնտռում ռուսաց բանակին ծուղակի մէջ ձգելու:

Ղուսացաւ օգոստոսի 17-ի շարաբաստիկ առաւօտը: Արեւ իւր գլուխը հանեց լեռների քամակից և անամպ երկնակամարի վրայ հետզհետէ բարձրանալով իւր կիզող ճառագայթները տարածեց երկրի չորս կողմը: Օդը քանի գնում տաքանում էր, տօթը անտանելի դառնում և մարդկանց ու կենդանիների շնչառութիւնը դադարեցնում:

Այդ միջոցին ռուսական զօրքը գնում էր առաջ՝ Քասախ գետի ձախ կողմով, քարքարուտ և ամայի բլուրների վրայով, այն ինչ գետի աջ ափից քայլ առ քայլ հետևում էին պարսիկները և յարմար բոսրէի սպասում նրանց կուլ տալու: Թէև խոր ձորի մէջ շնչալով վազում էր Քասախ գետը, բայց այն բլուրների վրայ որոնց վրայով անցնում էր ռուսաց զօրքը՝ ջուր չկար և զօրքը նեղում էր ծարաւից:

Անտանելի տօթն ու ծարաւը տանջում էր ռուսաց զօրքին, բայց նա վերջին ճիգը ժողովելով գեռ առաջ էր գնում: Քրտների չորերը կպել էին մարմինն և ջուրը աղբիւրի նման ծլծլում էր նրանց ճակատներից, ծայրերի և քարերի մէջ ջարդում էին սայլերի և թնդանօթների անխնեքը, և ռուս զինուորները անձնագոհութեամբ սայլերը իրանց վրայ էին բառնում և դարձեալ առաջ քայլում:

Բայց ֆիզիքական զօրութիւնն էլ վերջ ունի, նա էլ ունի իւր սահմանը, որից այն կողմ անցնել չի

կարելի: Զօրքը հետզհետէ թուլանում էր, յուսահատուում, հասնում այնպիսի լուպէի երբ թշնամեաց փնդակներն ու սրերը նրանց այլ ևս չէին յուսահատեցնում, վախեցնում, երբ կեանքը նրանց համար կորցնում է իւր արժէքը, ու նրանք ընկնում են մի տեսակ ինքնամոռացութեան մէջ...

Գեներալ Կրասովսկին նկատում էր այդ և յուզուում, նա տեսնում էր որ թշնամիները այնքան երկիւզ չեն ազգում, որքան ծարաւն ու տօթը: Բնութեան այդ արհաւիրքը թուլացնում էր իւր քաջերին, նրան կորստեան մատնում ու նա վերջին ճիւղը թափելով խրախուսում էր զօրքերին ու առաջ քայլում:

Բայց ահա նրանց առաջ բացուեց մի նեղ ու բարբարոտ ձոր: Ռուսաց զօրքը ներս մտաւ այնտեղ և շիտթուած կանգ առաւ: Լեռների վրայից պարսից թնդանօթները յանկարծ հառաչեցին, հառաչելով նրանք սար ու ձոր գլորեցրին ու փնդակների ուռմբերը թափեցին ռուսների գլխին:

Այդ բաւական չէր, չորս կողմից լուեցան պարսիկների հրացանների ճայթմունքներ և անթիւ արճճէրդէզները եկան համբայրներ տալու ռուսաց քաջերին: Կրասովսկու բանակը ընկած էր ծուղակի մէջ: Զորս կողմից նա շրջապատուած էր պարսիկներով և ոչ մի կողմից դուրս գալու հնար չկար:

Գեներալ Կրասովսկին աջ ու ձախ նայեց, տեսաւ իւր քաջերի կոտորածը, որոնք մինը միւսի յետեից գլորուում էին գետին՝ ու նրա սիրտը կսկծաց

ցաւից և երկու ջուխտ արցունքներ գլորուեցան նրա աչքերից: Նա իւր կեանքի համար չէր ցաւում, չէ, այլ զօրքի անխնայ կոտորածը, նրա սրտի մէջ կրակ էին ձգում: Ահա նա ձին առաջ բռնեց, մղուեց պարսիկների շարքը և որոտաց:

— Տղէքք, մահը մի է, մեռնենք մեր թաղաւորի համար, ասաց նա և սրով ջախջախեց մօտեցող սլարսիկների գլուխը: Զօրքը սիրտ առաւ. սպաներն ու ղինուորները վերջին գերմարդկային ճիւղ թափելով առաջ մղուեցին ու իրանց սրերով ու սուլներով ճանապարհ բացին: Գեներալ Կրասովսկու ձին երկու անգամ սպանեցին և վիրաւորեցին իրեն, բայց նա վէրքը ծածկելով առաջ էր սլանում... Սակայն թնդանօթներն աւելի ու աւելի էին որոտում ու իրանց հոռնձն անում: Սհաւելի էր նրանց որոտի ձայնը: Անխնայ կոտորուում էին սպաները, կոտորուում ղինուորները և երկնքից միայն փրկութիւն սպասում...

ԻԵ.

Ռ Մ Բ Ա Ձ Ի Գ Յ Ա Կ Ո Ւ Բ Ը

Երայիշեալ կոտորածի ժամանակ մեզ ծա-
 նօթ ումբաձիգ Յակոբը, մի բլրի լանջի վրայից իւր
 անգլխական թնդանօթի բերանը դէպի ուսաց բա-
 նակը դարձրած անխնայ կրակ էր թափում ու կո-
 տորում բրիստոնեաներին: Չարհուրելի կոտորած էր
 անում նրա թնդանօթը: Ինքը հմուտ ումբաձգու-
 թեան, փորձուած կռիւներին, նրա ոչ մի գնդակը
 դուր չէր կորչում, նշանից չէր վրիպում:

Կրակէ ումբերը մինը միւսի յետեից դուրս
 էին թռչում նրա թնդանօթից և իրենց հունձն ա-
 նում: Յակոբը պզտոր աչքերով նայում էր ցած,
 կիրճում կոտորուող բրիստոնեից կոտորածին ու նրա
 սրտի մէջ ծաղում մի ինչ որ շփոթ, ինչ որ իրա-
 բանցում և այնտեղ սրտի խորքերում յառաջացնում
 մի տեսակ անորոշ ցաւ, որ կսկծի էր նմանում...
 բայց այդ ցաւը, այդ կսկիծը վայրկեան առ վայր-
 կեան սաստկանում էր, ծաւալում, ճիւղեր արձա-
 կում նրա սրտի մէջ և բռնում նրա ամբողջ հոգու
 տարածութիւնը: Ամեն մի ումբը դուրս թռչելիս,
 կարծես քաղում էր նրա սիրտը ու մաշում հոգին,
 կարծես ամեն անշամ կտրում էր նրա սրտից մի

պատառ միս և գնում ումբի հետ ուսաց բանակը:
 Նրա լուրջ դէմքը հետզհետէ մոայլում էր,
 մթաղնում, իսկ ուղեղի մէջ կայծակի արագու-
 թեամբ անցնում էին մտքերը, որոնք արագ-արագ
 փոխանակւում էին ու նրան ձգում մի տեսակ տեն-
 դային դրութեան մէջ:

Նա նայում էր կոտորածին, նայում ու նրա
 ձայնը հետզհետէ կերկերում էր, դողում, հազիւ
 դուրս դալիս բերանից: Կամբը ընկճուած էր գի-
 տակցութեան առաջ, պարտականութիւնը տեղի
 տալիս խղճին ու նա հետզհետէ դանդաղեցնում էր
 հրաման տալը և այդպիսով ումբերի արագ ձգելը:
 Պարսիկ զինուորները, որոնք իրենց յաղթութիւնը
 տեսնելով ուրախութիւնից տեղները չէին մնում
 հանգիստ, մի վայրկեանում թնդանօթի մէջ ում-
 բեր էին գնում և շատ անգամ առանց Յակոբի
 հրամանին սպասելու արձակում:

Ապշած, մտայոյզ դեռ նայում էր Յակոբը և
 մտածում: Դառն ու սոսկալի էին նրա մտքերը: «Այ
 ինձ, ինչ եմ անում ես, մտածում էր նա, բրիստո-
 նեայ գորքերը գնում են հայրենիքս ազատելու, ս-
 էջմիածին փրկելու, իսկ ես իմ ումբերով անխնայ
 կոտորում եմ նրանց... Ի՞նչ անեմ թէ ես ծառայում եմ
 պարսիկին, թէ ես պարտաւորուած եմ ուսաց կոտո-
 րել, բայց չէ որ այստեղ ջարդում են բրիստոնեայ
 եղբայրներս, որոնք հայրենիքիս փրկութեան համար
 են գնում... Ամօթ քեզ, Յակոբ, ամօթ, ասաց
 ինքն իրան և ուղեց ձայն հանել, դադարեցնել տալ

Թնդանօթի արձակելը, բայց ձայնը խելոտուց նրա կոկորդում. դուրս չեկաւ նրա բերանից, այն ինչ այդ վայրկեանին այնպիսի սոսկալի կսկիծ զգաց, որ քիչ մնաց ցնցէր նրա ուզեղը... Ռումբերը շարունակ թռչում էին ու կոտորած անում, նա տեսնում էր թէ ինչպէս սպանդանոցի նման կոտորում են քրիստոնեաները ու աւելի և աւելի մզկոտում:

— Զէ, պէտք չէ կոտորածը շարունակել, ես քրիստոնեայ եմ, նոյնպիսի քրիստոնեայ ինչպէս նրանք... ասաց նա, բայց այդ ժամանակ նրա մրտքից անցաւ իւր կլինը, սիրուն դաւակները, որոնց կորստեան պիտի մատնէր... Նա համեմատեց նրանց կեանքն ու տանջանքը իւր առաջ կոտորուող քրիստոնէից կոտորածի հետ ու սոսկաց... Քրտնքի խոշոր կաթիլները դուրս ցայտեցին նրա ճակատի վրայից ու կաթիլ առ կաթիլ ընկան գետին:

— Ո՛հ, կանչեց նա, գոհը ծանր է, գնահատութիւնը թանկ, խիստ թանկ... երեխաներիս, կնոջս և իմ մահով պիտի գնեմ քրիստոնեայ եղբայրներիս ազատութիւնը, ասաց նա ընդ իրեն, վայրենի հայնացրով նայեց իւր ռմբաձիգ պարսիկներին ու համարեա խելագարի նման կանչեց.

— Ե՛յ, Ալի, Մահմադ, ի՛նչ էք անում, դադարեցրէք թնդանօթի արձակումը, մեր թնդանօթի ռումբերը մերոնց են ջարդում: Զինուորները միխուածի նման կանգ պռան և իրենց հրամանատարի կրեւը դիտեցին: Բայց Յակոբը նրանց ժամանակ չըտուեց մոռածելու: Յնորուածի պէս վրայ ընկաւ

Թնդանօթի մերենային և թնդանօթի գլուխը շուտուց, նրա մահաշունչ բերանը դէպի պարսիկները զարձրեց, Մի րանի յայրկեան անցաւ, նա ամբայրեց թնդանօթի ստուտակը, գլուխը վեր բարձրացրեց և խրոխտ ձայնով հրամայեց.

— Շուտ, տղայք, շուտ-շուտ արձակեցէք թնդանօթը, էլ իմ հրամանիս մի սպասէք, ոչ մի դեաւուր թող կենդանի չմնայ... Պարսիկ զինուորները ռումբը մէջը դրին և ուրախ ուրախ արձակեցին... Թնդանօթը ան թաշեց, որտոաց ու կրակէ ռումբը չպրտեց...

Վայրենի հայեացքով նայում էր Յակոբը ռումբի սլանալուն ու երբ նկատեց, որ նա պայթեցաւ պարսիկների գլխին, այն ժամանակ նրա դէմքի վրայ անցաւ մի երանաւէտ ժպիտ, ու նրա սրտից կարծես ծանրութիւնը ընկաւ: Ուրախ ժպիտն երեսին նա զարձաւ պարսիկներին, խրախուսեց նրանց ու ասաց.

— Սպրիք, տղայք, շատ ապրիք, անխժած գեւուորները կոտորում են, ճանճերի նման ոչնչանում: Պարսիկները նոր եռանդով գնում էին թնդանօթի բերանում ռումբերը և ուրախ ուրախ առաջ շրպտում... Յակոբը հիանում էր, նա տեսնում էր իւր աշխատանքի պտուղը, նա տեսնում էր թէ ինչպէս իւր թնդանօթի ռումբերը խլրտում ձգեցին պարսիկների մէջ իսկ ուստաց զօրքի մէջը հողի:

— Շտապեցէք, սիրտ առէք, յաղթութիւնը մերնէ, ասում էր Յակոբը զարձեալ պարսիկ զինուորներին և ուրախ ուրախ նայում ցած, ուր ուստաց մի

վաշտ անվնաս անցնում էր կիրճի միջով:

— Տէր իմ Աստուած, փրկուած են, նրանք ազատուած են, անցան կիրճից, ասում էր Յակոբը և ուրախութիւնից ոտքերը գետին զարկում: Եւ յիրաւի ռուսաց մի վաշտ ազատուած լինելով Յակոբի թնդանօթի սպանող կրակից, անվտանգ անցաւ կիրճի միջից և քշեց պարսիկներին: Բայց Յակոբի ուրախութիւնը երկար չը տևեց, երբ որ ռուսները անցան կիրճից և իրենց սուիներով ճանապարհ բացին, այն ժամանակ պարսիկները նկատեցին Յակոբի դաւաճանութիւնը և մի խումբ ձիաւորների Նազի բէկի առաջնորդութեամբ, շտապ բարձրանում էին գէպի այն բլրակը ուր կանգնած էր Յակոբը: Յակոբը նկատեց այդ և զգալով վտանգը խառնուեց միւս պարսիկների մէջ և անյայտացաւ: Նազի բէկը կատաղեց երբ նրան իւր տեղում չգտաւ: Նա իսկոյն շորս կտմբ մարդիկ զրկեց ու ինքն էլ առաջ անցաւ նրան գտնելու...

ԵԶ.

Ն Ա. Հ Ա. Տ Ա. Կ Ն Ե Ր

Ռուսաց զօրքը գերբնական ջանք գործ դնելուց յետոյ, գուրս գալով կիրճից, իջաւ Էջմիածնի գաշտը: Հոգեպէս և մարմնապէս ընկճուած, նա սուիներով հարթում էր ճանապարհը և առաջ գնում: Տօթը այնքան սոսկալի էր, որ նրանք հազիւ շունչ էին քաշում, իսկ ծարաւը զարհուրելի կերպով տանջում էր նրանց: Ս. իս եթէ լինէր մի ումպ, մի կաթիլ ջուր, նրանք կեանքերը կը դնէին... Եւ գնեւրալ Կրասովսկին, հրաշքով կիրճից ազատուած, այժմ այդ բանից էր վախենում: Եւ այդ բանը կատարուեց: Մինչդեռ դադարել էր կռիւը, մինչդեռ էլ չէր լսում պարսից թնդանօթներին ու հրացանների ձայները, ռուս զինուորները իրանց առաջ նկատեցին պղտոր առու, որ այգիները ջրելու էր գնում: Նրանք առանց լսելու մեծաւորների հրամանին, թափուեցին այդ առուի շուրջը և ցնորուածի նման սկսեցին իրանց սառած ծարաւը յագեցնել: Եւ պարսիկները կարծես այդ բանին էին սպասում: Չորս կողմից նրանք նորից վրայ տուին և սկսեցին կոտորել ռուսաց զօրքին: Ռուսները այնքան թուլացած էին, որ պարսիկները մտրթում էին նրանց

ուշխարհների նման իսկ նրանք այժ շունէին մինչև անգամ ընդմիջանալու և իրենց գլուխները դէմ էին անում պարսից սրերին: Պարսիկները կտրում էին զինուորների գլուխները և ժողովելով տանում Շահ-զադէի մօտ նրանից վարձատրութիւն ստանալու:

Սյն միջոցին երբ ռուսները ագահութեամբ ծծում էին այդ սղտոր ջուրը, իսկ պարսիկները մօրթոտում նրանց, Յակոբը փախուստ տալով վազում էր շնչասպառ դէպի ռուսաց բանակը, ու երբ նա հասաւ այնտեղ ու նրանց կոտորուելը նկատեց մի վայրկեան կանգ առաւ և ցաւից կսկծաց. ապա նա հանեց ատրճանակը և արձակեց մի պարսկի վրայ, որը սուրը պատրաստ ուզում էր կտրել մի ռուս զինուորի գլուխը: Պարսիկները նկատեցին այդ և կատաղութեամբ վրայ վազեցին: Յակոբը սուրը հանած սաշտովանում էր, գերմարդկային ճիգ էր թափում ազատուել իրեն վրայ յարձակողներէից, երբ վրայ հասաւ Նադի բէկը և նրա ձեռքերից ամուր բռնեց:

— 25, գեաւուր, այդպէս յանկարծ չիս մեռնի, սոսց նա և ամուր կապկապեց նրա ձեռքն ու ոտը:

Սյդ միջոցին Էջմիածնի կողմից լսուեցին թըմբուկների ձայներ իսկ քիչ յետոյ լսուեցին ռուսական «ուրան» և Էջմիածնի պահասարան զօրքը օգնութեան հասաւ գեներալ Կրասովսկուն: Պատերազմը դադարեց և պարսիկները վախկոտ նաղաստակի նման ետ քաշուեցին կռուի դաշտից, տանելով իւրեանց ճիւղ կապիապած Յակոբին: Եւ Կրասովսկու փոքրա-

թիւ զօրագունդը, այդ օրը այդ սպանգանոցում 24 սպայի, 1130 զինուորների գլխակներ ու 200 հոգի գերի թողնելով, մօտեցաւ ս. Էջմիածնին: Սյդ ժամանակ Ներսէսը և Էջմիածնի միաբանութիւնը ծընկաչօր, ս. Էջման տեղում, աղերսում էին Աստուծոյ օգնութիւն հասցնել ռուսաց զօրքին և փրկել նրանց:

Մի սրտառուչ պատկեր էր ներկայացնում այդ ժամանակ ս. տաճարը: Ներսէսը ս. Գեղարդը ձեռքին, աղի արցունքներ թափելով՝ աղօթում էր Աստուծուն: Հիւանդ զինուորներն էլ մի կերպ ներս էին մտել տաճար ու միախառնում էին իրանց ջերմաչերմ աղօթքները, երբ յանկարծ զօղանջեցին Էջմիածնի զանգակները և կռում մասնակցող զինուորներն էլ խումբ-խումբ ներս թափուեցան ու իրանք էլ ծունկ չորկով փառաբանութիւն մատուցին Աստուծուն իրենց փրկութեան համար: Ներսէսը գլխաւորեց նոցա՝ իւր ազատիչներին խաչ ու խաչվառով ու զբացուած կանչեց.

— Երեսուն հազար կատաղի զօրաց միջից այս մի բուն զօրքը ճղեց անցաւ ու անմահ փառաց արժանացաւ և թող անջնջելի մնայ գեներալ Կրասովսկու անունը մեր տարեգրութեան մէջ*):

*) Նփրեմ կաթուղիկոսի խնդրանօք, Էջմիածնից շորս վերստ հեռաւորութեամբ մի արձան կանգնեցրեց այն նահատակների անունը յաւերժացնելու, որոնք ընկան այդ պատերազմի մէջ (17-ին օգոստոսի 1827 թ.) Էջմիածնի պաշտպանութեան համար: Արձանը մինչև հիմայ էլ կայ և ամեն տարի Էջմիածնի հօգևհանդիսս է կատարում այդ տեղում:

Մինչդեռ ներսէս սրբազանը զգացուած ատե-
նաբանում էր ու ուսա զինուորները խումբ-խումբ
էջմիածին էին մտնում, այդ ժամանակ Նազի բէկը
ծեծելով, թքելով երեսին և հայհոյանքներ թափելով,
տանում էր Յակոբին դէպի Հուսէին-Ղուլի խանը:
Երբ խանը նրան տեսաւ, բարկութիւնից ատամները
կրճտացրեց ու մոլեգին ձայնով կանչեց.

— Անհաւատ շուն, ինչպէս համարձակուեցար
դու ինձ դաւաճանել, միթէ չգիտես թէ ինչպէս
չարաչար կը պատժուիս դու:

— Սարգսն, արն, ինչ անելու ես, ես իմ
պարտքը կատարեցի:

— Շուն, դու դրանով քեզ էլ, քո ընտանիքն էլ
ոչնչացրիր, այստեղ դու կմեռնիս, իսկ Երևանում
քո կիներն ու զաւակները:

— Այդ ես գիտեմ, սարգար, գիտեմ, որ դադա-
նի համար խտրութիւն չ'կայ, մեղաւորն արգարի
հետ պիտի պատժուի:

— Բոլորդ էլ շուն էք և մի ազգից, ամենքդ
արժանի էք մահուան և թող ջնջուի աշխարհի կրե-
սից ձեր ցեղը, ասաց սարգարը և դառնալով Նազի
բէկին ասաց.

— Նազի բէկ, սովորեցրու դրան թէ ինչպէս
են պատժուում դաւաճանները:

Նազի բէկն էլ սպասեցնել չ'տուեց, նա վաղուց
էր կարօտ այդ հայի արեան՝ սուրը հանեց, մտնեց
ցաւ Յակոբին ու ոչտեց իւր գործը...

Ի՛նչ.

ԱՐԻՒՆՈՏ ԳԱՇՏԸ ✓

Անամոյ երկիրի վրայ՝ հարիզոնի ծայրում
երկաց լիալուսինը ու սխեց գանդագութեամբ վեր
բարձրանալ. Արիւնոտ էր նրա գէմըր ու ծանր
կնճիռները պատել էին նրան ու մաշկեցրել արտա-
յայտութիւնը: Տխուր ու մաշկ էր նա, այնքան
ախուր, որ մարդու սրտում սերմանում էր վշտի
սև թախիծներ և ձգում մտատանջութեան մէջ...

Բայց նա բարձրանում էր հորիզոնից ու հեռոյ-
հեռէ լուսաւորում խաւար երկիրը... Նրա արիւնոտ
ճառագայթները լուսաւորում էին այն դաշտը ու
կիրճը ուր ընկան նահատակները քաջի պէս... ախուր
և սոսկալի պատկեր էր ներկայացնում դաշտը:

Լուսնի ճառագայթների տակ արիւնով ներ-
կուած առուները, ախուր, մեղամաղձոտ ձայնով խո-
խոջում էին ու խոտերի և մացառների արանքնե-
րով, գալուստի սողալով, վազում առաջ ու մտնելով
այդինների ծառերի արանքները ողողում էին նրանց
արմատները... Ծառերի և թփերի արմատները ա-
հուլութեամբ ծծում էին նահատակների արեան կա-
թիլները ու իրանց սրտերի մէջ աւանդ պահում
այդ սուրբ կաթիլները, ապա թէթի ստամոքին ար-

ձակելով լուռ հառաչում էին և իրանց կանաչ տերևները վրայ մի մի արցունք թափելով ողբում էին քաջերի մահը...

Սրիւնոտ դաշտի մէջ դիաթաւալ տարածուած էին արիւնաթաթախ դիակները, որոնցից շատերը ձեռքի մէջ պինդ բռնած հրացանի կամ սրի կռթը մնացել էին տեղն ու տեղը անշարժ ու իրանց լայն քայած աչքերով դիտում էին անհուն երկնակամարը ու լուռ երկնքի անօրինութիւնը խնդրում... Տեղ տեղ դիակները կուտակուած էին իրար վրայ, որոնք հեռուից քարակոյտի նմանութիւն էին տալիս: Մահուան հրեշտակը պտտում էր այդ տեղ և իւր սառսուալից թևերի սոսափիւնով անշարժութիւն, մեռելութիւն տարածում... Այն մարդիկ, որոնք դեռ մի քանի ժամ առաջ լի էին եռանդով, նրանք, որոնց կրծքի մէջ բարախում էր սիրտը ու գլուխների մէջ միտք ու դատողութիւնն էր շարժում, այժմ անշարժ էին և յաւիտենական քնով քնած... Ել շէր լուռ նրանց ուրախ երգի ձայնը, նրանց սրախօսութիւններն ու հանաքները, ուրախ բրբիջն ու արցունքները... Լուել էր գէնքի շաշիւնը, գիտակցութիւնը դազարել ու թշնամու հետ դրկախառնուած շունչը փչել...

Մի ժամ առաջ երբ նրանց երակների մէջ շարժում էր արիւնը, նրանք իրենց սրերը մղում էին թշնամու կուրծքը և վրէժխնդրութեան դարհուրելի մանչիւններ արձակում. իսկ այժմ երբ սառել էր այդ հոտոյ արիւնը, թշնամու հետ սլինդ դրկախառ-

նուած մնացել էին անշարժ և յաւիտենական քնով քնել: Մահը միացրել էր նրանց և վերջ դրել թշնամութեան... Բայց ահա, խոտերի և մացառների արանքներում, տեղ տեղ կենդանութեան նշաններ են երևում, այնտեղ մարդիկ շարժւում են և շարժուելիս խոր հառաչանքներ հանում:

Այդ վիրաւորները ցաւի սաստկութիւնից երբեմն կծկւում են, մատներով հողը փորում, սրկում իրենց արիւնով ոյողած խոտերը ու փորսոյ տալով մի քանի քայլ անցնում ու կրկին կանգնում, հառաչանքներ արձակում... Բայց ահա արիւնոտ դաշտի վրայ երևեցան կենդանի մարդիկ, որոնք լուռ տարածուեցան սգապատ դաշտի մէջ և հետաքրքրութեամբ դիակներն էին քննում: Նրանք մօտենում էին վիրաւորներին, շտապ պատգարակների վրայ դնում ու տանում դէպի վանքը, նրանց դեղ ու դարման անելու: Երջող մարդկանցից երկու հոգի լուռ առաջ ընկան և կանգ առնելով դիակների կոյտերի առաջ, նրանցից մէկը սոսկալով ստաց միւսին.

— Սրբազան, նայեցէք, այս դիակներից մեծ մասը գլուխներ չունեն, անիրաւները անշունչ դիակներից են վրէժ առել ու կտրել գլուխները:

— Սոսկալի է գազանների վարմունքը, Գէորգ, նրանք դիակներից գլուխները կտրելով տարել են Շահգաղէից պարզկներ ստանալու, պատասխանեց Ներսէս սրբազանը և աչքերից արտասուքները ոլուն ընկան գետնին:

— Բ՛հ, դարհուրելի է... Նաղյու... գաւակ-

ներս... չանկարծ լսուեց թփի տակից մի ձայն, որ սառուեցրեց նոցա մարմինները:

— Վիրաւոր է, պէտք է օգնել, ասաց սրբազանը և նրանք առաջ անցան: Մի քանի քայլ դեռ չէին դրած, որ անա թփի տակից մի մարդ նկատեցին պարսից համազգեստով, որ սողալով առաջ էր գալիս:

Գէորդը կռացաւ դէպի վիրաւորը և սոսկալով յետ ու յետ գնաց. սառն մահուան քրտինքը պատեց նրա մարմնին ու նա խեղտուող ձայնով կանչեց. —

— Սրբազան, նայեցէք...

Սրբազանը նայեց ու ինքն էլ սոսկաց: Նրա առաջ տապալուած էր մի այլանդակ մարդ: Սչքերի տեղ արիւնոտ փոսեր էին երևում, խոկ քիթը, շըրթունքները, ականջները կտրատուած էին, որոնք տեսնողի վրայ զարհուրելի տպաւորութիւն էին թողնում:

— Ո՛վ ես, ինչ է անունդ, հարցրեց սրբազանը խեղտուած ձայնով:

— Օգնեցէք, ցոյց տուէք էջմիածնի վանքը, կմկմաց վիրաւորը:

— Սպասիր, սրբազան, այդ ձայնը ծանօթ է ինձ, պէտք է որ սա ուժրածիզ Յակոբը լինի, ասաց Գէորդը և դառնալով վիրաւորին ասաց.

— Յակոբ գնւ ես, նաղլուի նշանածը...

— Այո, ես եմ, անիրաւները տանջեցին ինձ, սպանեցէք ինձ... դժոխքի տանջանքներ եմ կրում... պատասխանեց Յակոբը և ուշաթափուեց:

— Սգնիւ և վեհանձն հոգի, իւր տանջանքով մի վաշտ զօրքի փրկութեան պատճառ եղաւ սա, ասաց Ներսէս սրբազանը և հրամայեց զգուշութեամբ տանել վանքը և առանձնապէս խնամել նրան...

Վիրաւորներին ժողովելուց յետոյ, Ներսէսը գարձաւ վանքը և փակուելով իւր խցի մէջ, սկսեց դառնագին լաց լինել:

Ազի արցունքները քիչ քիչ հանգստացնում էին նրա սիրտը ու թեթեւութիւն պարգևում նրա հոգուն... Երբ Ներսէս սրբազանը մի փոքր հանգստացաւ, երբ դառն զգացմունքները տեղի տուին խոհան մտածութեան, այն ժամանակ նա Գէորդին իւր խուցը կանչեց:

— Գէորդ, ասաց նրան, դու տեսար Յակոբին թէ պարսիկները ինչ դրութեան մէջ են ձգել, բայց նրանք դրանով չեն բաւականանալ:

— Ի՞նչպէս, սրբազան, պարսիկները նրան այլ ես չեն կարող ձեռք տալ, նա արդէն Ձեր հովանաւորութեան տակ է, պատասխանեց Գէորդը զարմացած:

— Գիտեմ, բայց նրա ընտանիքը... դաւակնորդ... նրանք զո՞հ կերթան պարսից մոլեռանգութեան:

— ձիշտ է, սրբազան, նրանց մասին հարկաւոր է հոգս քաշել:

— Ես էլ հէնց նրա համար քեզ կանչեցի: Պարսիկները Յակոբի դաւաճանութիւնը տեսնելով, նրան այլանդակելով չեն բաւականանայ՝ նրանք իրանց գայլայթը նրա ընտանիքից կ'հանեն: Հարկաւոր է

չտապել Երևան, դուրս կորցել նրա ընտանիքը պարսիկների ճանկերից: Բայց հեշտ չէ Երևան մտնել և այնտեղից դուրս գալ, ուստի ամեն զգուշութիւն ու ամեն վտանգ ի նկատի պիտի ունենաս: Ասրանիս կորցրի, վայ ինձ, դու գոնէ նրանց ձեռքը մի ընկնի, մինչև որ Տէրը մի ողորմութիւն կանի տառապեալ հայերիս:

— Ես պատրաստ եմ, սրբազան, հէնց խօսյն ճանապարհ ընկնել գէպի Երևան և տեղն եկած ժամանակ՝ կեանքս էլ զոհել:

— Գիտեմ, բայց լսիր, Յակոբի ընտանիքը, Եջմիածին ուղարկելուց յետոյ, դու կմնաս Երևանում և ահա այս թղթերը կցրուես տեղացի հայերի մէջ, որոնց ոտքի կը կանգնեցնես: Եուտով մեր ռուս եղբայրները կ'պաշարեն Երևանը և տեղացի հայերը թող պատրաստ լինին աջակցելու նրանց և արժանաւոր կերպիւ ընդունելու: Ել ոչինչ չունեմ ասելու, գնա, մնացածը դու գիտես, ասաց սրբազանը և համբուրելով Գէորգի ճակատը, նրան մի կտայոց թղթեր յանձնեց, որոնք շրջաբերականներ էին և օրհնեց նրա ճանապարհը:

Գէորգը դուրս գնաց գոհ սրտով և գործելու անհշանքով: Գիշ յետոյ նա Եջմիածինը թողած գէպի Երևան էր շտապում...

ԻԸ.

ՊՍՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԻՑ

Այն միջոցին, երբ տեղի ունեցաւ Աշտարակի չարաբաստիկ պատերազմը, ռուսաց գլխաւոր բանակը Պասկևիչի առաջնորդութեամբ գտնուում էր Նախիջեանի կողմերը և պատրաստուում էր արշաւել գէպի Թաւրիզ, առանց տեղեկութիւն ունենալու թէ Աբաս-Միրզան իւր երեսուն հազար զօրքով արդէն գտնուում է Երևանի կողմերը: Կրասովսկուց լուրը հասնելուն պէս, Պասկևիչը զօրքերի մի մասն առնելով շտապում է Եջմիածին: Այստեղ Պասկևիչը Ներսէսի և Կրասովսկու խորհրդածութեամբ, որոշում է առաջ արշաւել գէպի Սարդարապատ բերդը և ապա պաշարել Երևանը: Զօրքը հացի մեծ պահասութիւն ունենալով, Ներսէս սրբազանը յանձն է առնում հասցնել պաշարը, որը և խօսյն կատարում է: Սարդար Աբաս բերդը, որ գտնուում էր Աբաքսի տափարակի վրայ, Եահրիար գիւղից մի քանի վերտահու, անառիկ բերդ էր համարւում և պաշտպանւում էր բազմաթիւ թնդանօթներով: Սեպտեմբերի սկզբներին ռուսաց բանակը արդէն ճանապարհ էր ընկնում գէպի Եահրիար գիւղը, իւր հետ ունենալով Ներսէսին և Կրասովսկուն: Այնտեղ Ներսէս սրբա-

զանը ռուսաց զօրքի մի մասով անցնում է գէպի հողը գիւղը, խլում պարսիկների ձեռքից այնտեղ ամբարուած պաշարը և վերադառնում Պասկելիչի բանակը: Սկսում է Սարգար Աբատի պաշարումը և անձնուէր հոգևորականը իւր շրջաբերականներով գրդում է Սարգար Աբատի հայ ազգաբնակութեանը բանալ-բերդի դռները և անձնատուր լինել: Սարգար Աբատի ուժակոծումը սկսում է և այնտեղի բնակիչները ստիպում են Հասան խանին անձնատուր լինել և յանձնել բերդը ռուսաց:

Հասան խանը վախենալով թէ ռուսաց զօրքից և թէ ներքին գժտութիւնից, գիշերուայ մութից օգտուելով, թողնում է բերդը և անցնում Երևան: Բերդի դռները բացում են և հայ հոգևորականութիւնը խաշ ու խաշուառով ընդունում է Պասկելիչին և նրա զօրաց: Պասկելիչը առնելով Սարգար-Աբաղ անառիկ բերդը իւր 13 թնգանօթներով և հացի պաշարով՝ իւր զօրքով ու հայոց գնդով գալիս է Էջմիածին և հետևեալ օրը պաշարում Երևանը: Երևանից Յուսէին-Ղուլի խանը հեռացել էր և պաշտպանութիւնը յանձնել իւր եղբօրը՝ Հասան-խանին: Սկսում է Երևանի պաշարումը և ռուսաց մեծամեծ թնգանօթները սկսում են ուժակոծել քաղաքը:

ԻԹ.

S T B L

Երևանը օր աւուր լցում էր: Լցում էր պարսից զօրքերով, ռազմական մթերքներով ու բնակիչներով, որոնց Սարգարի հրամանով ժողովում էին շրջակայ գիւղերից և լցնում Երևանը:

Սարգարը տեսնում էր որ մօտ է Երևանի վախճանը, որ հասել է այն ժամը երբ Երևանը իւր ձեռքից յաւիտեանս անպարձ պիտի կորչի, ուստի և տենդային արագութեամբ ամրացնում էր բերդը և հացի մեծ պաշար ժողովում՝ պաշարմանը երկար պիմանալու: Խլրտում էր Երևանի փողոցները մարդոց բազմութիւնից, ուր ազատ անց ու դարձ էին անում պարսիկները գէնքերի մէջ կորած և մոլի հայեացք էին ձգում ամեն մի պատահող հայի վրայ: Տաօր-տասերիու հազար հայ շրջակայ գիւղերից թափել էին Երևան և համարեա բանտարկուած պահում էին նրանց ռուսների հետ յարաբերութիւն շունե-նալու համար:

Մահն մի խցում, ամեն մի տան մէջ բացօղեայ պատերի տակ թափուած էին հայերը՝ կին, մարդ, երեխայ, ծեր թէ երիտասարդ և աշան տերևի նման գողգոլալով սպասում էին իրանց վախճանին: Բնա-

կիշները մեծ մասը տնրում էր սովի ձեռքից, հացի պատառ հազիւ էր ճարում և օրերով անգամ, բայց երկնքի տակ, անօթի անցկացնում: Եւ այդ բաւական չէր, Երևանի խեղտող տօթ օդին վրայ հասաւ տիֆը և դողը, որոնք սկսեցին առատ հունձ անել բնակիչներին մէջ: Բայց չնայած հայերի այդ տառապանքին, նրանք լուռ ազօթում էին և Աստուածանից զօրութիւն խնդրում ռուսաց բանակի համար. իսկ երիտասարդները լուռ օրերը համարում և սպասում այն վայրկեանին, որ իրենք էլ իրենց ճանկերով անգամ կարողանան խեղտել դարաւոր թշնամուն: Պարսիկները զգում էին այդ և հսկումը աւերացնում:

Սչտարակի պատերազմից յետոյ, սարգալ պալատում նստած էին երկու եղբայրներ՝ Հուսէին Առլի խանը և Հատան խանը. նրանք լուռ ծխո մ էին իրենց զաւիանները և խորհրդաւոր լուսթիւն պահպանում: Նրանցից ոչ մէկը կարծես չէր ուզում խանգարել խորհրդաւոր լուսթիւնը և ընդհատել մըտքերի թելը: Վերջապէս Հատան խանը ընդհատեց լուսթիւնը:

— Խան, ասաց նա, գեաւուրները լաւ ջարդ կերան մեղանից, այդ նրանց համար լաւ դաս էր:

— Կերան, բայց... պատասխանեց սարգարը խուլ ձայնով:

— Բայց ինչ. հարցրեց Հատանը, եղբօր երեսը գիտելով:

— Այն, որ նրանք գրանով հանգիստ չեն կենալ,

մեզ հանդստութիւն չեն տալ և Սարգար Աբաղով չեն բաւականանալ:

— Գիտեմ, ես էլ այդ էի մտածում: Հարկաւոր է առաջն առնել:

— Հարկաւոր է, բայց ինչպէս:

— Պէտք է Երևանի բերդը աւելի ամրացնել ու պաշարի մեծ պատրաստութիւն տեսնել:

— Սյդ բոլորը արուած է, բայց մի բանից պէտք է վախենալ:

— Ի՞նչ բանից, խան, եթէ ռուսները կը գան, մենք պարապ չենք նստի, վզներս դէմ չենք տայ:

— Սյդ մենք գիտենք, սարգար, բայց մենք մի թշնամի էլ ունենք, որ հարկաւոր է վախենալ:

— Ո՞րքեր են նրանք:

— Տեղացի և շրջակայքից այստեղ լցուած հայերը:

— Բայց այդ չները կը կոտորուին մինչև ռուսների քաղաք մտնելը:

— Սյդ դեռ հարց է, խան:

— Ի՞նչպէս:

— Դու տեսնո՞ւմ, այդ անիրաւները ինչպէս են վարում մեզ հետ: Յակիր Եֆէնդին քեզ օրինակ եթէ չ'լինէր այդ անպիտան հայը, գեաւուրներից ոչ մէկը կենդանի չէր մնայ:

— Աներախտագէտ են այդ հայերը, բայց խիտո կը պատժուեն, ասաց սարգարը մտիկին ձայնով գառնալով գէպի դուռը կանչեց:

— Ո՞վ կայ այդտեղ:

Handwritten signature and scribbles at the bottom right of the page.

Սարվազներին մէկը ներս վազեց և լուռ կանգնեց դռների մօտ:

— Կանչիր այստեղ Նազի բէկին, ասաց նա, Սարվազը գլուխ տուեց և հեռացաւ: Տիրեց դարձեալ լուսթիւն: Քիչ յետոյ սարգարը նորից սկսեց:

— Եղբայր, ռուսները գալու են Երևան, այդ ախներն է, դու պիտի պաշտպանես:

— Ի՞նչպիսի սարգար, իսկ դու մըր ես գնալու, պատասխանեց Հասան խանը գլուխը վեր բարձրացնելով:

— Ես գնալու եմ Արաս-Միրզայի բանակը:

— Թող կատարուի Արասի կամքը, գնան, Հասան խանը գլխով պաշտպանել Երևանը:

Սյգ ժամանակ ներս մտաւ Նազի բէկը, խոր գլուխ տուեց, ձեռքերը կրծքին դրեց և լուռ հրամանի էր սպասում:

— Նազի բէկ, դուշակութիւններդ ճշտուեցան, գեաւուրը գաւառանեց մեզ:

— Եւ արժանի պատիժն էլ ստացաւ, սարգար:

— Բայց այդ բաւական չէ, աւելացրեց սարգարը:

— Հրամայիր, սարգար, բայց նրա հոգին այժմ դժոխքի փայ է դարձել:

— Իսկ կիներ, գաւազները...

— Նրանք այստեղ են, սարգար, պատասխանեց Նազի բէկը և նրա աչքերում անցան մոլի կրակներ:

— Պէտք է նոցա բերել այստեղ, առ հետոք երկու սարվազ և քաշ տուր այստեղ. իսկ յետոյ կը մտա-

ծենք թէ ինչ տանջանքներով պէտք է սպանել: Թող գեաւուրները տեսնեն զրանց տանջանքները և խելքները գլխներին գայ:

— Պատրաստ եմ հրամանդ կատարել, սարգար, ասաց Նազի բէկը և դուրս գնաց: Պալատի մէջ կրկին մնացին երկու հղբայրները, նոյնպէս մտաւոյդ, նոյնպէս մտայլ ինչպէս առաջ...

զգուել և շոյել էլ չէ ցանկանում իւր անուշիկ գա-
ւակներին, բայց թէ ինչո՞ւ, այդ հարցին պատասխա-
նել անկարող էր:

Նա սիրում էր միայնութիւն, երբ ինքը պա-
տահանի առաջ նստած, լուռ, իւր մտքերի մէջ է
ընկզմում ու նրանց հետ ընկած, սլանում է հեռու,
հեռու... Եւ այդ ժամանակ երբ Մանուշակը մօտե-
նում էր, նրա մտքերը ընդհատում, Նազուել կամ ոչ-
ինչ չէր պատասխանում կամ սառը պատասխան
տալով լռեցնում նրան: Երկու երեք օր էր, ինչ
Նազուելն այդ դրութեան մէջ էր և այդ մի քանի
օրուայ ընթացքում, նա փոխել էր իւր յարաբերու-
թիւնը Մանուշակի հետ, կարծես ատում էր նրան:

— Ո՛հ, ես ատում եմ այս աղջկան, ասում էր
ինքն իրան Նազուելն և ապա շարունակում, ինչո՞ւ,
ինչ է արել, բացի օգնութիւնից, նա ինձ ինչ վնաս
է տուել, պահապան հրեշտակի նման կանգնած է
գաւակներին համար, իբրև հարազատ քոյր խնամում
է նրանց, չէ՛, նա սիրելի է, շատ սիրելի, ապրի նա
որ այս դառն օրերին սփոփում է ինձ...

Բայց ես ինչու արտէս եմ գարձել, ինչու ատ-
ում եմ աշխարհը, մինչև անկամ գաւակներին,
կեանքս... մտածում էր Նազուելն և դառն մտքեր
կեղևքում էին նրա հոգին:

Այդ դրութեամբ երկու օր միայն մնաց, եր-
բայր օրը նա ուզեց անկողնից դէպ հեռու բաց
ծուրանում էր աչքերը քանակ, շարժում գործել: Մի
փոքր էլ, մի վայրկեան էլ և իսկայն վեր կը կենամ:

Լ.

Գ Ա Ձ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Նազուելի վշտով լի հոգուն, գաղտուկ մօտե-
նում էր տիֆը, նրա քայքայուած մարմինը կլանելու
ու վերջ տալու նրա թէ հոգեկան և թէ մարմնական
տանջանքներին... Վայ է, երբ մարդու հոգին ընկ-
նում է վշտի այդ անողոր ճանկերի մէջ, այն ժամա-
նակ մարդուս գիտակցութիւնը թուլանում է, գա-
տողութիւնը բթանում ու ընկնում մի այնպիսի
դրութեան մէջ, երբ կեանքը իւր բոլոր գեղեցիկու-
թեամբ շքանում է նրա համար և գտնում սնտոյի
մի երազ: Այդ ժամանակ նրա մարմինը նիհարում
է, մահուան գեղնութիւնը պատում գէմքը, փայլուն
աչքերը պղտորում, ընկնում են ակնակապիճների
մէջ և երեսի վրայ հաւաքւում են խոր կնճիռներ:
Երիտասարդ կեանքը թառամում է ու կայտառ գէմքը
թորչում:

Լոգեկան և մարմնական այդ դրութեան մէջ
էր գտնում Նազուելն երբ անողորմ հիւանդութիւնը
գաղտուկ նրա մարմինը մտաւ և սկսեց իւր քայ-
քայումը... Բայց Նազուելն դեռ այդ չգիտէր, նա դեռ
այդ չէր հասկանում: Զրկում էր որ այս քանի օր է
ինքը թայ է, թմբածի պէս, աշխատել չէ սկսում:

ասում էր նա և դարձեալ շարունակում անկողնում մնալ: Մանուշակը և երեխաները վաղուց զարթնել էին, արեւը արդէն բաւական բարձրացել էր. նա այդ տեսնում, զգում էր, բայց զարձեալ շարունակում անկողնում մնալ:

— Ե՛նչ է պատահել ինձ հետ, միթէ ես հիւանդ եմ... միթէ զարհուրելի այն հիւանդութիւնը, որը քաղաքում այնքան դոհեր է տանում, ինձ էլ է վարակել, ինձ էլ է ուզում սև գերեզման իջեցնել... Վայ ինձ, այն ժամանակ երեխաներս որք կը մնան, անմայր, իսկ իմ Յակոբը անշունչ դիակս կը տեսնի... Չէ, ես հիւանդ չեմ, Տէրը մի արասցէ, ասաց նա ու գլուխը քիչ վեր բարձրացրեց, ուղեց վեր կենալ, բայց ուժերը թուլացան ու նրա գլուխը ծանրացած ընկաւ բարձի վրայ:

Մանուշակը որ մինչև այդ ժամանակ չէր ուզում անհանգիստ անել, նրան քնից վերկացնել, երբ տեսաւ որ սովորականից խիստ շատ Նազդուն անկողնումն է մնում, զգուշութեամբ մօտեցաւ նրա դէմքին նայեց ու մնաց սարսափահար, ապուշ կրտսած: Նազդուի աչքերը վաւում կին անսովոր կրակով ու լայն բացած աչքերով նայում Մանուշակին:

— Վայ ինձ, ինչու է Մանուշակը այսպէս ասլած նայում ինձ, միթէ ես յիրաւի հիւանդ եմ մտածեց Նազդուն և դարձեալ լուռ, Մանուշակի երեւին նայեց: Մանուշակը որ դեռ կէս ասլած, կէս վախեցած նայում էր նրան, երկիւղածութեամբ ձեռքը դրեց Նազդուի ճակատին և զար-

հուրուեց: Նազդուի ճակատը այրում էր տարութիւնից:

— Ե՛ու հիւանդ ես, բռանամ ես, Նազդու ջան, ասաց նա:

— Ե՛նչ հիւանդ... ինչ ես ասում, ասաց Նազդուն և լռեց, իսկ քիչ յետոյ շարունակեց.

— Տես, տես, Մանուշակ, ինչպէս բարձրանում է, սլանում վեր, վեր... գնաց, անյայտացաւ... բայց յետ չի գաւնում...

— Ա՛յ, ինչը... քոյրիկ ջան, հարցրեց Մանուշակը և նրա աչքերում արցունքներ երևեցան:

— Միթէ չես տեսնում ինչպէս արագութեամբ իջնում է նա, ինձ մօտենում...

— Ա՛յ քոյրիկս, սի է մօտենում:

— Տան առաստաղը, ահա բոլորովին մօտեցաւ, հոգն ու քարը թափում են վրաս, աչքերս կուրացնում, սիւնը, տան սիւնը ահա, կրծքիս վրայ դրուեց, ճնշում է սիրտս, ս՛հ, օգնեցէք, օգնեցէք... մեղք եմ...

Մանուշակը խելագարի նման դուրս պրծաւ տանից, օգնութիւն գոռաց և ժողովեց իւր շուրջը հարեան կանանց: Նրանք շրջապատեցին Նազդուին ու երբ նկատեցին նրա վտանգաւոր դրութիւնը յետ ու յետ գնացին, նրանցից մէկը միայն խորհուրդ տուեց թաց շոր դնել ճակատին: Մանուշակը կատարում էր այդ, Քիչ յետոյ Նազդուն բայ է անում աչքերը և շուրջը նայում, բայց դեռ ոչինչ չէ հասկանում թէ ինչ է կատարում շուրջը այլ ապուշի

Նման նայում է իւր երեսաներին, որոնք լացակու-
մած աչքերով նայում են նրան:

— Մայրիկ, սիրելի մայրիկ, թոթովում է մէկը
և փաթաթում Նազուլին: Նազուլի գիտակցութիւնը
կարծես ետ է դառնում ու նա լսելով զաւակի ձայ-
նը, ինքն իրեն ասում «Փառք Աստուծոյ, երեսա-
ներս մօտս են, ես մենակ չեմ...» Ապա նա աչքը
շեշտակի Մանուշակի աչքին պցելով ասում է.

— Մանուշակ, ինչո՞ւ է նա կանգնած այստեղ,
գուրս քշիր, գուրս, ես սոսկում եմ...

— Ա՞՞վ, քոյրիկ:

— Մի՞թէ չես տեսնում աճա ոտքերիս տակ
ինչպէս նա ծամածուում է, աչքերը պատեցնում,
ատամները կրճտացնում ու ինձ նայում... վահ, դու
ո՞ւր ես գնում... Մի՞թէ ես քեզ այդպէս էի սիրում...
Ինչո՞ւ ես կուշ գալիս, փոքրանում... մի բռունցքի
շափ էլ չկաս...

— Փրկեցէք սրան, երկնային գօրութիւնը, ա-
զատեցէք ի սէր Աստուծոյ, կանչեց Մանուշակը և
հեկեկանքները խեղտեցին նրան: Երեսաներն էլ
մի կողմից սկսեցին ճիչ արձակել, իսկ հարևան-
ները՝ լուռ լալ ու հեռոցհեռէ գուրս գնալ:

Այդ օրը մի՞տնեց, նորը լուսացաւ. նա էլ մըթ-
նեց ու խաւարը պատեց երկրին, սև ու մութ խա-
ւարը: Նազուլի հիւանդութիւնը աւելի ծանրացել էր
ու նա էլ շրջապատողներին չէր ճանաչում, իւր գա-
ւակների ձայնը էլ չէր ազգում, գորովագութ մօր
սիրտը էլ չէր խօսում: Նազուլն կարծես կտրուել էր

աշխարհից... Մանուշակն էր, որ սրտի մարմարով
լսում էր նրա զառանցանքները և գիտեցածի չափ
գեղ ու դարման անելով՝ աղի աղի արցունքներ թա-
փում:

Խեղճ, նա գեռ չգիտէր գլխին գալիքը... Բայց
աշխարհս պտտում էր ու խաւարը աւելի խտանում:
Մինչգեռ ճրագի ազօտ լոյսի տակ զառանցում էր
Նազուլն, իսկ նրա մօտ լուռ հեկեկում Մանուշակը,
գուրտը՝ անհուն երկնակամարի վրայ պսպղում էին
վառ ստաղերը և մարդոց անզօրութեան վրայ ծագ-
րում...

— Աղջի, չնւտ, չորերդ հագիր, պատրաստուիր,
փեսան գալու է, տես, փեսայի տանը գուռնան է
փչում, հիւրերը ժողովում... զառանցում էր Նագ-
լուն ու ոտքով վերմակը դէն շարտում:

— Աստուած, խղճն, ապառի Նազուլին, մըր-
մնջաց Մանուշակը ու ծունկ չողելով ձեռքերը կար-
կառեց դէպի վեր և սկսեց ջերմաջերմ աղօթել,
բայց այդ միջոցին դրսի դուռը շտապ շտապ ձեռե-
ցին և Մանուշակի մարմինը լցրին սառը դողով:
«Ա՞՞վ պիտի լինի», մտածեց նա առանց տեղից վեր
կենալու: Բայց այս անգամ դուռը աւելի ամուր
ձեռեցին և քիչ մնաց նրան կրնկահան անէին:

Դրսից լուում էր թուրքերի խօսակցութիւն,
պարզ էր, որ եկողները լառ մարդիկ չէին: Մանու-
շակը սոսկալով վեր թռաւ տեղից, աջ ու ձախ նա-
յեց և պատից կախ արած սուրբ մի վայրկեանում
վեր թռցրեց ու պահեց իւր գգևատների տակ,

ապա նա համարձակ զիմելով զէպի դուռը կանչեց.

— Ո՞վ էք ու ի՞նչ էք ուզում:

— Բայց դուռը, ասաց մէկը հրամայողաբար:

Մանուշակը սոսկաց, այդ ձայնը ծանօթ էր իրեն, որը վերարտադրեց իւր մտրի մէջ հին հին ցաւերը ու արթնացրեց իւր վիշտը: Նա ճանաչեց Նազի բէկի ձայնը:

— Ո՞վ էք, նորից հարցրեց Մանուշակը:

— Բացէք, մենք սարդարի հրամանով ենք եկել, ձեզ վնաս չենք տալ, Յակոբ Էֆենդին է ուղարկել, ասաց Նազի բէկը:

Մանուշակը հաւատաց, դուռը բաց արաւ ու իւր առաջ տեսաւ Նազի բէկին ու երկու պարսիկ սարվազ, ոտքից մինչև գլուխ զինուորուած:

— Ի՞նչ էք կամենում, հարցրեց խեղտուած ձայնով Մանուշակը և ձեռքը սրտին դրեց. նրա սիրտը արագ արագ բարախում էր, մինչ իսկ լսելի էր լինում նրա բարախման ձայնը:

— Հիմա կը տեսնես, ասաց հեգնօրէն Նազի բէկը և բռնելով Մանուշակի ձեռքը, ուղեց առաջ անցնիլ, բայց Մանուշակը թափահարելով ձեռքը, գուրս սլքածաւ Նազի բէկի ձեռքից և շեշտակի տուն մղուեց: Նազի բէկը և պարսիկները մտան այն սենեակը ուր պարկած էր հիւանդ Նազլուն:

— Ա... խանութը քնած է, հանդիստ, ասաց Նազի բէկը և ապա դառնալով սարվազներին աւելացրեց.

— Տղէքք, դուք խանութին արթնացրէք, իսկ

ես այս սիրուն աղջկան, որը Օձնայ դաշտում քաջութիւններ էր անում:

Սարվազները մօտեցան հիւանդ Նազլունին: Նա բարբորուած, լայն բացած աչքերով նայեց թուրքերին, կիսատ բարձրացրեց գլուխը, մի խոր հոգւոց հանեց, ապա համարեա թէ գոռաց.

— Ե՛յ, ի՞նչ էք յիմարների նման կանգնել, չէ որ թորանի ժամանակը անցաւ, խմորը կը փչանայ, Յակոբս թաժա հաց չի ուտել...

Թուրքերից մէկը մօտեցաւ նրան, յանկարծ ձեռները պինդ բռնեց և ուղեց բարձրացնել բայց, սոսկալով բաց թողեց և ասաց.

— Ալի, սա հիւանդ է, ոչինչ ընդիմութիւն չի անում, տեսնում ես զառանցում է...

— Սյդ լաւ է, թող դրան, մենք մեր բանը տեսնենք, երեխաների հետ հեշտ է բանը վերջացնել, պատասխանեց Ալին և նրանք հոտառու շների նման սկսեցին տան քունջ ու պուճախը ընկնել, իրեզնեների մէջ ընտրութիւն անել ու ձեռքն ընկածները գրպանները լցնել:

Մինչ այդ, Նազի բէկը ու Մանուշակը բաշքշուտ էին, երբ յանկարծ մի սուր ճիշ լսուեց ու Նազի բէկը գետին գլորուեց: Արիւնաթաթաւ սուրը ձեռին գեռ կանգնած էր Մանուշակը, երբ միւս երկու սարվազները նկատելով Նազի բէկի ընկնելը վրայ վազեցին Մանուշակին:

Սյդ միջոցին տան դուռը բացուեց և այնտեղ երևաց Քէորզը: Մի վայրկենում նա ամեն բան հաս-

կացաւ, սուրբ պատենից հանեց ու յարձակուեց պարսիկներէ վրայ: Պարսիկները թէև շփոթուեցան բայց կատաղաբար ընկան Գէորգի վրայ:

Կռիւր երկար չտուեց, երկու սարսաղներէ դիակներն էլ ընկան Նազի բէկի դիակի վրայ: Արիւնոտ սուրբ ձեռքին դեռ կանգնած էր Մանուշակը և շփոթուած նայում էր իւր առաջ փռուած պարսիկներին, երբ Գէորգը բռնեց նրա թևից և ասաց.

— Շուտ, Մանուշակ, կանգնելու ժամանակ չէ, բողբէն թանկ է, փաթաթիր երեխաներին, մենք պիտի հեռանանք այստեղից, իսկ Նազուի հոգսը ես կը քաշեմ:

Մանուշակը թափ եկաւ: Գիտակցութիւնը գլուխը ժողովելով, սուրբ մի կողմը շարտեց և վազեց դէպի մանուկները, որոնք ճիշտ ու կական էին բարձրացրել:

Գէորգը մօտեցաւ Նազուին և շփոթուած կանգ առաւ. Նազուին լայն բաց արած աչքերը գցել էր առաստաղին և նրա կրծքից դուրս էին թռչում մահամերձ խրխրոցի ձայներ:

— Այն ինձ, այս ինչ է, Մանուշակ, միթէ անիրաւները սրան արդէն վիրաւորելեն, ասաց խեղ տուած ձայնով Գէորգը և նրա աչքերում արտասուրների երևացին:

— Ո՛չ, ո՛չ, նա հիւանդ է, ծանր հիւանդ, ինչ պէտք է անենք դորա հետ, դորան տանել չի կարելի:

— Բայց անկարելի է մնալ այստեղ, ամեն մի բողբէն թանկ է մեզ համար:

— Ահա, առ այս երկու անմեղ մանուկներին և տանք, իսկ ինձ թող այս տեղ մնանելու Նազուի հետ, ասաց Մանուշակը: Գէորգը ոչինչ չը պատասխանեց, նա մտայոյզ նայում էր Նազուին, երբ վերջինս ծանր անքաշեց, մի տեսակ ցնցիւն արաւ ու մնաց անշարժ:

— Ամեն բան վերջացաւ, Նազուին ազատուեց թուրքերի տանջանքներից, ասաց Գէորգը գլուխը կախ գցելով:

Այդ միջոցին Մանուշակը թողնելով մանուկներին ու վրայ ընկնելով Նազուի սառչոյ դիակին սկսեց համբուրել նրա դէմքը ու դառնազին հեկեկալ: Բողբէն ծանր էր, տեսարանը կսկիծալի: Գէորգը լուռ էր և յուզուած, երեխաներն էին, որ աղչած աջ ու ձախ էին նայում և լուռ էին:

Բայց ժամանակը թռչում էր արագ. Գէորգը այդ զգում էր, նա հասկանում էր, որ ուշանալով թէ իւր և թէ երեխաների ու Մանուշակի կեանքը վտանգի էր ենթարկում: Բայց նա դեռ թող էր տալիս Մանուշակին իւր կսկիծը հանել դառն արցունքներ թափելով: Բաւական ժամանակ անցաւ: Գէորգը մօտեցաւ Մանուշակին:

— Բաւական է, ասաց նա, փակիր Նազուի աչքերը և մենք գնանք: Գորա հոգսը ինձ թող:

Մանուշակը երեխայի նման հնազանդուեց ներքան, փակեց նրա աչքերը, ծունր դրեց նրա դիակի առաջ, վերջին անգամ համբուրեց նրա սառչոյ ճա-

կատը և առնելով երեխաներին Գէորգի հետ դուրս գնաց տանից:

Լուսանալուն մօտ էր, որ Գէորգը Մանուշակին ու Յակոբի երեխաներին ապահով կերպիւ ճանապարհ գցելով Եջմիածին, վերադաձաւ դէպի Նազլուն երկու ուրիշ հայերի հետ, որոնք Նազլուի գիակը վերցնելով տարան հողին յանձնելու: Բայց այդ ժամանակ արդէն լուսացել էր և Երևանի փողոցները կենդանութիւն առել: Գէորգը վշտի մէջ ընկած չնկատեց թէ ինչպէս մի պարսիկ զննում էր իրան և իրա հեռանալուց յետոյ ներս մտնելով Յակոբի տունը, նկատեց գիակները և շունչը կտրելով վազեց, եղելութիւնը Հասան խանին իմաց արեց:

Խանը կատարեց: Մի խումբ երիտասարդ հայեր կարանաւորեց և դրանց մէջ Գէորգին, հէնց այն ժամանակ, երբ սա Ներսէս սրբազանի շրջաբերականներն էր տարածում: Երբ նա բռնուեց, լրտեսող պարսիկը մատը դէպի Գէորգը դարձնելով ասաց:

— Ահա այս շունն էր Նազի բէկին սպանողը: Գէորգին տարան...

ԼԱ.

ԹՆԳԱՆՈԹԻ ԲԵՐԱՆՈՒՄ

Սարգար-Սբաղ անառիկ բերդը ընկել էր, պարսից անեղ զօրութիւնը հալածական եղած ուսական անհամեմատ փոքրիկ զօրքից, այս ու այն կողմն էին փախել ու վրէժխնդրութեան կրակով լցուած, յարմար ժամանակի էին սպասում իւրեանց բէնը թափելու: Բայց նրանք ամեն տեղ շարժում էին, գլխիկոր փախուստ գառնում:

Գէորգին ու նրա հետ մի քանի տասնեակ հայեր բռնելուց ու բանտարկելուց յետոյ, անցել էր մօտ երկու շաբաթ երբ ուսուաց բանակը պաշարեց Երևանը ու բառասուն թնդանօթ շարելով քաղաքի չորս կողմը սկսեց ուժակոծումը: Այդ ժամանակ Երևանում մնացել էր Հասան խանը իսկ յարդարը չկար: Հասան խանը Սարգար-Սբաղից ամօթաբար փախչելով եկել էր Երևանը պաշտպանելու: Բարկութեան փրփուրը բերանին նա զգում էր իւր անզօրութիւնը բայց թէ դեռ մնում էր քաղաքում, յուսալով բերդի պարսոյների վրայ: Բայց ուսական բանակից քառասուն թնդանօթ ուսմբ էին շարտում ու դրդեցնում քաղաքը ու հետզհետէ սոխրի կոյտ գարձնում նրան:

Հասան խանը տեսնում էր այդ և կատաղած իւր վրէժը լուծում հայերից, որոնց համարում էր իւր թշուառութեան միակ պատճառ: Երևանի մուժ և խոնաւ բանտը արգէն լցուած էր բանտարկեալներով, որոնք շղթայակապ համարեա իրար վրայ էին ածուած: Բանախօսը այնքան բիշ էր, որ բանտարկեալները համարեա շնչասպառ էին լինում: Հայերով լցրել էին բանտը, առանց հոգս քաշելու թէ նրանք կարող են այդտեղ շնչարգել լինել: Ահա մօտ երկու շաբաթ է, ինչ այդ բանտը լցուած է դժբաղտներով, որոնք ամեն բոլէ սպասում էին իրանց վախճանին, սակայն Հասան խանը կարճես գիտմամբ ուշացնում էր նրանց դատապարտութեան օրը, որպէս զի նրանք բանտում աւելի տանջուին ու թուլանան:

Բանտարկեալները ամենայն համբերութեամբ տանում էին բանտի զրկանքները ու անվախ սրտով սպասում մահուան: Ի՞նչ յանցանք էին գործել այդ հայերը — ոչինչ: Նրանց յանցանքը միայն նա էր, որ իրենք քրիստոնեայ էին և հետեապէս կողմնակից ռուսաց: Հաց ու ջրով նրանք օրեր էին անցկացնում և ոչինչ տեղեկութիւն չունէին թէ դրսում ինչ է կատարուում, երբ թնդանօթների որոտը դրդեցրեց նրանց բանտի պատերը և նրանց հոգին լցրեց յուսոյ մի թոյլ նշանով:

— Կեցցէ Ռուսիա, կանչեց բանտարկեալներից մէկը, շղթայակապ ձեռքը վեր բարձրացնելով և ապա դիմելով միւս բանտարկեալներին աւելացրեց.

— Տղէրք, քաջ կացէք, սիրտ առէք, մեր եղբայրներն արդէն պաշարեցին քաղաքը:

— Գէորդ, մի՛թէ ռուսներն եկան, առայլին բանտարկեալները շրջապատելով մեզ ծանօթ Գէորդին, որի ոտն ու ձեռքը շղթայած էր և շղթայի ծայրը պատին ամրացրած:

— Սյո, չէ՞ք լսում, թնդանօթները դուում են, այդ ռուսաց թնդանօթների ձայնն է, որ ռումբեր են շարտում քաղաք:

— Բայց Հասան խանը հիմա կատաղած կը լինի, ասաց մէկը:

— Թող կատաղի, մեզ ի՞նչ փոյթ...

— Ի՞նչպէս թէ ինչ փոյթ, չէ որ նա մեզ կենդանի ռուսների ձեռքը չի տայ:

— Տղէրք, մահը մի է, մարդ մի անդամ պիտի մեռնի, թող մենք նահատակուենք, քաջութեամբ մեռնենք և ցոյց ասնք պարտիկներին, որ հայն էլ հայրենիքի համար մեռնել զիտէ:

Ի՞նչ վնաս թէ կը մեռնենք, չէ՞ որ մեր մահից յետոյ մեր եղբայրներն ու բոյրերը ազատ չունչ կը քաշեն: Հասաւ ժամը, պարսից բռնութիւններին սրանով վերջ կ'ըրուէին և կապրի Հայաստանը, ասաց Գէորդը ոգիորութեամբ:

— Կեցցէ Հայաստան, կեցցէ Ռուսիա, դուային բանտարկեալները ու սխեցին խմբովին մի երգ հնչեցնել:

Պատերազմական էր այդ երգը: Կեանք ու հող էր ներշնչում նրանց սրտին ու հոգին լցնում

պատերազմական խանդով: Հին հին անցած գնացած ժամանակները կտրծես վերարտադրուել էին նրանց մէջ և մեր նախնեաց արիւնը եռում էր երակների մէջ: Բայց երգը երկար չտևեց: Բանտի դուռը բացուեց և մի քանի պարսիկ զինուորներ ներս մտնելով բռնա, ձեռքի մտրակներով սկսեցին հարուածել բանտարկեալներին և դռաբ:

— Ենէր, ձայներդ կտրեցէք, քանի որ գլուխներդ ուտերիդ վրայ է մ'նում, թէ չէ Հասան խանի ականջը կընկնի և ձեզանից ոչ մէկը արևի լոյս չի տեսնի:

Թող սատկի Հասան խանը, կանչեցին դանազան կողմերից: Զինուորները ծեծելուց յոգնեցան և դուրս գնացին բանտից:

Հետևալ օրը նոր յուսացել էր: Թնդանօթների ձայնը աւելի սաստկացել, երբ բանտի դռները բացուեցան և բոլոր բանտարկեալներին դուրս տարան բանտից: Նրանք շրջապատուած մի խումբ զինուորներով, առաջ անցան և կանդ առան հրապարակի վրայ որ ահագին բազմութիւն էր խոնուած: Գէորդը որ ամենից առաջ էր գնում, չորս կողմ նայեց և երբ տեսաւ Հասան խանին և մեծամեծներին ձի նստած, ամեն ինչ հասկացաւ: Նա զգաց որ իւր վերջին բուպէն մօտեցել է, բայց սիրտը թունդ չառաւ, երկիւղի ոչ մի նշան չարտայայտեց դէմքի վրայ:

Բանտարկեալներին երկու երկու կապեցին առաջուց պատրաստած սիւնների վրայ, զօրքից մի

խումբ մարդ ջոկուեց, տասը քայլ բանտարկեալներից հեռու կանգ առաւ և բարձրացնելով հրացանները, պատրաստ էին արձակելու: Հասան խանը վճռել էր բոլոր բանտարկեալներին զնդակահար տանել, որ ռուսների ձեռքը չընկնեն:

Հասան խանը դառը, հեղնական ժպիտով նայում էր շուրջը և գեռ ուշադնում հրաման տալը:

— Թող տեսնեն մ'նացած գեաւուրները և Հասան խանի վախը սրտերումն ունենան, որ միւս անգամ իմ դէմ չ'ապստամբեն, ասում էր նա շրջապատող բազմութեանը նայելով:

Բայց այդ ժամանակ գեռ դռում էին ռուսաց բանակի թնդանօթները, դռում պարսից թնդանօթները և օղը գլորեցնում էրբ յանկարծ մի սուր ձայն լսուեց:

— Տղէրք, քնջ կացէք, երգը, երգը հնչեցրէք, ասում էր այդ ձայնը դառնալով մահուան դատապարտուածներին: Խօսողը Գէորդն էր, որ սիրաւ հոգի էր ներշնչում:

Պարսից զինուորներից մէկը սուրը հանեց, վրա վազեց դէպի Գէորդը, բայց Հասան խանը արգելեց:

— Թող, այդ շունը ուրիշ մահով պիտի մեռնի, ասաց նա:

Այդ ժամանակ մահուն դատապարտուածները աչքերը երկինք ուղղած մի երգ հնչեցրին, որ սաստուտով պատեցին լսողներին: Երգը սրտատուչ էր և յուզիչ: Նրանք հայրենիքին փրկութիւն էին երգում,

կրք Հասան խանը նշան արաւ և հրացանները ճայ
թեցին: Երբ ծուխը ցրուեց, կարմիր արիւնը գուր
էր բոխում գերիների կրծքերից խակ շրթունքները
գեռ կարծես մրմնջում էին հայրենիքի փրկութեան
կրգը...

Երբ բոլոր գերիները գնդակահար եղան, Հասան խանը ցոյց տալով դէպի Գէորգն ստաց.

—Սյժմ հերթը սրանն է, սրան հարկաւոր
ուսաց բանակն ուղարկել, շատ է սիրում նրանց.

Պարտիկները հասկացան Հասան խանի միտքը
Նրանք վերցրին Գէորգին, տարան գէպի պարիսպ
և կապեցին թնդանօթի բերանում: Ռմբաձիգ դի
նուորը պատրոյգը ձեռը պատրաստ կանգնած էր

—Կեցցէ Ռուսիա, կեցցէ Հայաստան, գոռա
նա: Թնդանօթը ճայթեց, հառաչեց, ախ քաշեց
իւր բերանից կրակէ բոց հանելով, թշուառ Գէորգ
մարմնի մասունքները շարտեց դէպի ուսաց բ
նակը:

Հասան խանը գոհ սրտով գարձաւ պալատ

ԼԲ.

Ե Ր Ե Ի Ս Ն Ի Ա Ռ Ո Ի Մ Ը

Մութ էր: Չորս կողմը լուսիւն էր տի
րում. մինը այն ահաւոր լուսիւններից, որոնք
զարհուրելի փոթորիկ են գուշակում: Լսել էին
ուսաց թնդանօթները, լսել պարսիցը: Նրանք
կարծես հանգստութիւն էին տալիս իրենց մահա
չունչ բերաններին նոր ոյժով յարձակուելու և լա
փելու ամեն գրատահած:

Երևանը արգէն կիսով չափ փլատակների էր
նմանում, բայց Հասան խանը գեռ յամաւում էր
բերզը յանձնել ուսաց, գեռ նա յոյս ունէր գիմա
գրել, գեռ նա յոյս ունէր աղատուել նրանցից: Յան
կարծ խորին լուսիւնը ընդհատուեց ուսաց բա
նակից արձակուող մի թնդանօթի որոտմունքից.
Նրան հետեւեց միւսը, երրորդ, չորրորդը և քառասուն
թնդանօթ սկսեցին միանգամից գուալ ու սոււմբերով
լցնել քաղաքը: Քիչ յետոյ գուացին նաև պարսից
թնդանօթները: Հասան խանը գունատուած, այլայ
լած ձիու վրայ նստած, ինչպէս թախարակ մէջ
բանում գազան, այս ու այն պարսպի վրայ էր
վազում, խրախուսում, քաջալերում իւր զօրքերին և
առա գառնացած սրտով նայում քաղաքին, ուր շի

նութիւնները մինը միւսի յետևից կործանուում էին, խորտակուում և իրանց փլատակների տակ թաղուում բնակիչներին...

Փլատակների տակից լուում էին կանանց ու երեխաների աղիտոում լացն ու կոծը, որոնք ձևւրբերը կարկառւած օղնութիւն էին կանչուում... Բայց Հասան խանը անցնում էր նրանց մօտով սառն ինչպէս մահ, անզգայ և լուռ: Նրա սիրտը այդ ժամանակ եռ էր գալիս, մտքերը շփոթուում և դառն վիշտը պատում սրտին: Նա չէր ցաւում, որ փլատակների տակ հազարաւոր կեանքեր են հանգչում, որ քաղաքը դառնում է աւերակների մի կոյտ, այլ նրա սիրտը տանջուում էր, բրբրում էր, որ ինքը չի կարողանում պաշտպանել քաղաքը և Երևանն էլ Սարգար-Արաղի նման պիտի թողնի գեաւուրների ձեռքը ու այդպիսով վերջ դրուի Երևանի խանութեան տիրապետութեանը:

Խանը մտայոյզ առաջ էր գնում, երբ քաղաքի մի փողոցում նկատեց կարմրածիրանագոյն մի շերտ, որը հետզհետէ ընդարձակուում էր և լուսաւորում իւր շուրջը: Քաղաքի մէջ արդէն սկսուել էր հրդեհը, որը հետզհետէ աւելի մեծ ծաւալ էր ընդունում և լուսաւորում խանի դժգոյն դէմքը: Նա առաջ վազեց դէպի լոյսը. խուռն բազմութիւնը ճիշտ և կական էր բարձրացել, բայց երբ նկատեց խանին, մի վայրկեան միայն լռեց դիւթական դորութեամբ, ապա՝ շրջապատելով խանին իբրև մի մարմին կանչեց.

— Խան, մենք մեռանք, անձնատուր եղէր...

Խանը կատաղեց: Նրա դժգոյն պէմքի վրայ անցան բարկութեան ալիքներ, աչքերը դուրս թռան ակնակապիճներից և վայրենաբար ամբոխին նայելով կանչեց.

— Լւեցէք, փախկոտ չներ:

— Խան, խնայիր մեզ...

— Ո՛չ մի ձայն, խանը մինչև վերջին կաթիլը կը պաշտպանուի և քաղաքը չի յանձնի գեաւուրներին, ասաց Հասան խանը, ձին մտրակեց, իւր ոտքերի տակ կոխկորտեց մի քանի հոգի և առաջ անցաւ: Նրա յետևից բուեց ամբոխի խուլ ձայնը: Այդ ձայնը անէծք և նղալք էր թափում նրա դիմին: Հասան խանը լռեց, բայց լուռ կացաւ. նա առաջ անցաւ և յանկարծ մեխուածի նման կանգ առաւ: Ռումբը հէնց այդ բողբոջին դիպաւ մօտակայ շինութեանը և կործանելով նրան, Հասան խանին փոշու ամպի մէջ կորցրեց:

— Ալլահ, Ալլահ... մրմնջաց Հասան խանը և դարձեալ առաջ անցաւ: Երևանը դարձել էր Սողոմ: Ղերկից կրակ էր թափուում, ներսից այրում, փոշու ու հրդեհի բոցը լցրել էր քաղաքը և նմանում էր մի եռացող կաթսայի:

— Խան, նայիր, ասաց Հասան խանի յանորդներից մէկը և ցոյց տուեց մօտակայ պարիսպը:

— Խնչ է դա, հարցրեց խանը խեղտուած ձայնով:

— Մի՛թէ, չես տեսնում, խան, պարիսպը կործանուած է և գեաւուրները ամեն բողբոջ կարող են ներս խուժել քաղաք:

— Չեն համարձակուի, խանը դեռ կենդանի է, ասաց նա և պղտոր հայեացքով դեռ նայում էր քանդուած պարսպի փլատակներին, երբ նրա ականջին հասաւ թմբուկների ձայներ և քիչ յետոյ ռուսական «ուբայի» ձայնը, որ հնչում էր պարսպից դուրս: Խանը սոսկաց: Նրա մտղերը փշաքաղուեցին և քրտնքի խոշոր կաթիլները դուրս ցայտեցին նրա դէմքի վրայ:

— Փախչենք, խան, ասաց նրան ուղեկիցը:

— Ո՛ւր, ի՛նչո՛ւ, հարցրեց խանը շփոթուած:

— Չես լսում, խան, ռուսաց յաղթական ուրայի ձայնը, այդ նրանց յարձակման նշանի ձայնն է: Ուր որ է նրանք կերևան քանդուած պարսպի ճեղքերից, Թմբուկների և ուրանների ձայնը հեռզհեռէ մօտենում էին ու Հասան խանի սիրտը լցնում դառն:

Թեամբ: Նա շփոթուած կանգնած էր և շէր էլ ներսում թէ ինչպէս իւր մօտով վազում էին կանայք և շնչասպառ դէպի պարիսպները դիմում:

Հասան խանը վերջապէս սթափուեց, նա դարձաւ դէպի իւր ուղեկիցը և հարցրեց.

— Ո՛ւր է վազում այս խառնիճաղանճ բազմութիւնը:

— Սրանք վազում են դէպի պարիսպները անձնատուր լինելու, փախիք, խան, շտապենք, հեռանանք այս տեղից:

— Ա՛չ, ես անձնատուր չեմ լինի, գոռաց խանը կարծ խանը մի այնպիսի ահարկու ձայնով, որ սառ-

սուսով լցրեց նրա մարմինը: Ապա նա մտրակեց ձին, զօրքի գլուխն անցաւ և գոռաց:

— Քաջ կզէք, տղայք, գեաւուրները կտտորւում են...

Բայց ռուսական զօրքը այն ժամանակ մտնում էր քաղաք և փողոցներում սխում կռիւր: Քիչերը արդէն նահանջում էր և օրը լուսանում, թնդանօթների ձայնը հեռզհեռէ պակասում էր և նոցա փոխարէն լսում հրացանների ճայթմուները, որոնք քանի գնում էին աւելի ու աւելի մօտից էին լսում:

Հասան խանը մերկ սուրը ձեռքին դեռ կանգնած էր պարսպի վրայ և ախուր, անմիտ աչքերով, նայում էր առաջ: Նա տեսնում էր թէ ինչպէս ռուսաց գնդերը արագ-արագ վազելով մինը միւսի հետից մօտենում էին պարսպին ու նրա ճեղքուածքներից ներս մտնում քաղաք:

— Խան, պարսպների վրայ նայիր, տես, գլուխուր հայերը ինչպէս կանչում են ռուսներին, ասաց նրա ուղեկիցը ցոյց տալով դէպի պարիսպը: Հասան խանը նայեց և բարկութիւնից ատամները կրճատցրեց. նա նկատեց բազմաթիւ հայ կանայք և տղամարդիք որոնք թաշկինակով նշան էին անում և հրաւիրում ռուսներին:

— Անիծուածները... միթէ չեն վախենում դրանք Հասան խանից, որի ձայնից դողում էին ու վախկոտ շների պէս անկիւններում թաղնում...

— Յառաջ, դէպի կռիւ, կանչեց Հասան խանը և իջնելով պարսպից մտաւ Երևանի փողոցները:

Նրան հետևեց մի խումբ զօրք: Փողոցները չի էր վառօդի ծխով, ամեն անկիւններից լսում էին հրացանների ձայներ: Հասան խանը ամուր սեղմելով սրի կոթը առաջ էր քայլում, երբ առաջից մի վաշտուս գօրբեր երևացին:

— Ալլահ, փրկիր մեզ, կանչեց նա, ապա դառնալով իր գնդին աւելացրեց՝ ահա գեաւուրները, առաջ անցէք: Բայց նրա դունդը տեղից չժարժուեց: Նա շփոթուած կանգնած էր տեղն ու տեղը անշարժ...

— Վախոտներ, անարգներ, գոռաց խանը կատաղութեամբ և ուղեց առաջ անցնիլ: Այդ ժամանակ նրա ուղեկիցներից մէկը բռնեց նրա ձեռքերից ու դողալուն ձայնով ասաց.

— Խան, մենք շրջապատուած ենք, անձնատուր լինե՞նք...

— Անարգ, պատասխանեց խանը և սուրը մղեց իւր ուղեկցի կուրծքը: Արիւնաթաթախ նա վայր գլորուեց, բայց ոչ խանը, ոչ գօրբը, տեղից չը շարժուեց: Այդ ժամանակ փողոցի միւս ծայրից էլ լսուեցին ուրալի և հրացանների ձայներ: Պարսից գունդը գտնուած էր երկու կողմից էլ կրակների մէջ:

— Գթութի՛ւն, յանկարծ գոռաց նա և հրացանները շարտեց գետին: Առուս գունդը կանգ առաւ, սուրները, որոնք պիտի խրուէին Հասան խանի և պարսիկների սրտերը՝ փրկ բարձրացան:

— Խան, սուրդ յանձնիր, ասաց մէկը: Հասան խանը խելացնորի նման նայում էր առաջը և չէր

հասկանում թէ ինչ է կատարում շուրջը:

— Սուրդ յանձնիր թէ չէ կը մեռնիս, ասաց պարսիկներից մէկը: Այդ ժամանակ խանը ցնցուեց վայրենի մոնչիւն արձակեց:

— Երբէք... ասաց նա ու սուրը ուղեց իւր կուրծքը խրել, բայց վրայ հասնող առու զինուորները բռնեցին նրան և գորի տարան...

Այդ ժամանակ Երևանը ծխում էր ու աւերում...

Աւերակների տակից դեռ լսում էին հառաչանքի ու լացի ձայներ...

Ա Ր Տ Ա Ս Ո Ւ Ք Ն Ե Ր Ի Պ Ս Ա Կ Ը

Այլ էպիս հերոսներից երկուսը՝ Ասլանն ու Յակոբը Էջմիածնի մի խուցի մէջ էին պարկած: Երկուսն էլ այլանդակուած էին, խեղածիւրուած: Նրանցից մէկը մի աչք ունէր բայց լեզու չուներ, իսկ միւսը երկու աչքով կոյր էր բայց խօսում էր: Երկուսն էլ գտնուած էին ծանր, մահամերձ դրութեան մէջ, մի վայրկեան միայն կրք գիտակցութիւնները վրաներն էր գալիս, նրանք ուզում էին իրար վիշտն ու ցաւը յայտնել, բայց ոչ մի միջոցով չէին կարողանում հասկացնել իրար, թէ և նրանցից ամեն մէկը արդէն գիտէր թէ ով է իւր մօտ պարկածը:

Յակոբին հասկացրել էին, որ մօտը պարկածը Ասլանն է, ուստի նա պատմում էր գլխի անցածները, Աշտարակի պատերազմի մանրամասնութիւնները: Ասլանը լսում էր նրան, խոր կսկիծը պատում սիրտը, ուզում էր ինքն էլ իր գլխի անցածները պատմել, սակայն նրա բերանից դուրս էին թռչում անկապ-անկապ բացականչութիւններ, ու այդ բանը նրան այնքան մեծ կսկիծ էր պատճառում, որ յուսահատութիւնը պատում էր նրան ու նա մահ էր կանչում:

Բայց այդ մահը հեռու չէր նրանցից, երկուսն էլ գտնուած էին ծանր դրութեան մէջ և բժշկական ոչ մի միջոց նրանց ցաւին դիւրութիւն չէր տալիս, նրանց վերքերը հետզհետէ ծանրանում էին ու մահի դուռը հասցնում... Կեանքի օրհասի էին հասել նրանք, երբ Մանուշակը Գէորգի ձեռքով ազատած յաջողութեամբ ոտք դրեց Էջմիածին և ներկայացաւ Ներսէս սրբազանին: Ներուէսը նայեց նրա թալկացած դէմքին, նրա թախիծով լի աչքերին և յուզուեց: Նա թափանցեց Մանուշակի սրտի խորքերը, տեսաւ թէ ինչպէս լուս սէրը այնտեղ իւր աւերմունքներն էր գործել, ուստի չէր վստահանում նրան Ասլանի և Յակոբի խուցը տանել: Նա գիտէր, նա լսել էր Ասլանից այդ աղջկայ պատմութիւնը:

—Սրբազան, ոտքիդ տակի հողը լիզեմ, թոյլ տուր ինձ տեսնել Ասլանին, թոյլ տուր ինձ խնամել նրանց, քաղցրացնել նրանց վերջին օրերը, թախանձում էր Մանուշակը և դառնագին արտասունքներ թափելով փաթաթւում սրբազանի ոտները:

Երկար ժամանակ սրբազանը լուս էր, ոչինչ չէր պատասխանում, միայն մտնում էր սիրող աղջկայ դրութեան մէջ և յուզւում:

—Թոյլ տուր, սրբազան, թոյլ տուր թէ չէ ես վշտից կմռռնեմ, ասաց Մանուշակը հեկեկալով:

- Աղջիկ, նրանք այլանդակուած են:
- Ես համաձայն եմ:
- Սիրուն աչքերը խաւարած...:
- Այնտեղ ես լոյս կը սփռեմ, սրբազան:

— Կարմիր վարդ այտերը թառամած, կեանքի պատրոյդը հանգած:

— Արտասուքներիս կաթիլներով պսակ կը հիստեմ, սրբազան, այդ հերոսների ճակատները կը զարգարեմ: Գիշեր ցերեկ անքուն կը մնամ ու կը վառեմ գրանց կեանքի հանգչող պատրոյդը...

Ներսէս սրբազանը զիջեց. նա Մանուշակին հետն առաւ, Ասլանի ու Յակոբի խուցը մտաւ: Մանուշակը հետեւում էր նրան, նրա սիրտը տրոփտրոփում էր, աչքերը մթնում, սրունգները դողում:

— Ահա հերոսները, ասաց սրբազանը, երբ նրանք ներս մտան խուցը: Մանուշակը կանգ առաւ: Ասլուշի նման մէկ Յակոբին նայեց, մէկ Ասլանին, ապա ծունկ չոքեց Ասլանի անկողնի առաջ, մի սուր ճիչ արձակեց ու փռուեց գետին:

— Ի՞նչ է, ո՞վ է, հարցրեց Յակոբը իւր այլանդակ դէմքը բարձրացնելով:

— Ա... ա... ա... հնչեցրեց Ասլանը և իւր մի աչքը ուղղեց ուշաթափ Մանուշակի վրայ:

— Ես գիտէի, ես նախատեսում էի բայց զիջայ, ասաց Ներսէսը ինքն իրեն, և հրամայեց Մանուշակին ուշքի բերել: Մանուշակը ուշքի եկաւ, ցնդուածի նման վրայ ընկաւ Ասլանին և համբոյրներով սկսեց ծածկել նրա թալկացած դէմքը: Ասլանը մի վայրկեան միայն ուշքի եկաւ: Ճանաչեց Մանուշակին, ձեռքը մեկնեց նրան ու պինդ պինդ սեղմեց նրա ձեռքը իւր ափի մէջ, ապա նա թուլացած թողեց և ուշքը կորցրեց ..

Յակոբն էլ մի առ ժամանակ ուշքը վրան ժողովեց, հասկացաւ թէ ո՞վ է և ի՞նչ է կատարում իւր շուրջը և դառնալով Մանուշակին հարցրեց.

— Մանուշակ, ո՞ւր է Նաղլուն, ա՛խ, նա արդեօք կենդանի է...

Մանուշակը սառսռեց, կարկամեց, չզիտէր ինչ պատասխանէր:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ դու լուռ ես, մի՞թէ անիրաւնիքը նրան սղանեցին, հարցրեց նա դարձեալ:

— Ո՛չ, Յակոբ Լճէնդի, նա առողջ է, ստեց Մանուշակը:

— Ի՞նչ գաւաղներս...

— Գոհութիւն Աստուծոյ, նրանք էլ առողջ են և չուտով քեզ մօտ կը լինեն: Յակոբը գլուխը թափահարեց ու լռեց:

Այդ օրից անցել էր երկու շաբաթ: Մանուշակը գիշերը ցերեկ էր դարձնում, ցերեկը գիշեր ու ոչ մի բոյլ է չէր հեռանում վիրաւորներից: Արտասուքները արդէն ցամաքել էին, լացը կտրուել, հեկեկանքները դադարել ու տեղի տուել լուռթեան:

Այն լուռթիւնը երբ մարդուս հողին ժայթքում է, թորերը կտրատում, սիրտը մաշում և գիտակցութիւնը լանգարում: Մանուշակի լնամբը փրկութիւն չուուեց ոչ Ասլանին, ոչ Յակոբին: Նրանք երկուսն էլ մի օրում և համարեալ թէ մի ժամում իրենց բազմաշարաշար հողին աւանդեցին ու գնացին այն աշխարհ, ուր գոյութիւն չունին՝ ոչ վիշտ, ոչ տանջանք: Մանուշակը ստարաւ այդ հա-

րուածը լուռ, մտայոյդ: Ոչ մի արցունք, ոչ մի հա-
ռաշանք չ'արձակեց նա, այլ լուռ հետեց նրանց
գաղաղներին, մինչև որ սև հողը ծածկեց նրանց ու
խըր աչքից խըց:

Նա տուն դարձաւ, գիշերով մի քանի ժամ
փակուած մ'նաց իր խցում միայնակ, տխուր ու
տրտում, մինչև որ լուսինը հորիզոնից բարձրացաւ:
Երբ նա տարածեց իւր ցուրտ, դիւթող ճառագայթ-
ները երկրիս վրայ, այն ժամանակ Մանուշակը, որ
պէս գիշերային վհուկ, դուրս թռաւ խցից ու սլա-
ցաւ դէպի գերեզմանները, ուր թաղուած էր իւր
սիրտն ու հողին: Հասնելով այնտեղ, նա ծունկ չո-
քեց, աչքերը բարձրացրեց դէպի ցուրտ լուսինը
գլուխը շարժեց ու կարծես սպառնաց նրան:

Մի վայրկեան անցաւ նրա մտքի միջով Օձնայ
դաշտի այն լուսնկայ գեղեցիկ գիշերը, երբ նա ա-
ռաջին անգամ տեսաւ Աւրանին, ապա նա իջեցրեց
հայեացքը, համբուրեց սառը գերեզմանը, ու դառն
արցունքները սխտեցին հեղհեղալ նրա աչքերից .. Ար-
տասուքները թափուած էին գերեզմանի վրայ և այն-
տեղ հլուսում կաթիլների պսակը, արտասուքների
այդ պսակի կաթիլները լուսաւորում էին լուսնի
պսղ ճառագայթների տակ և ադամանդի նմանուած...

Յանկարծ հեռուից դաշտերի և բլուրների այն
կողմից, լուռեցան թնդանօթների խուլ որոտմունքը:
Մանուշակը ցնցուեց: Կայծակնահարի նման վեր
թռաւ գերեզմանի վրայից ու ցնորուածին նման նա-
յեց հեռաւորութեան մէջ:

Թնդանօթների որոտմունքը շարունակուած էր
աւելի սառտիկ, աւելի ահեղ... Այդ Երևանի ումբա-
կածութեան ձայներն էին հասնում Մանուշակի ական-
ջին: Յանկարծ Մանուշակը իւր սրտի ամենախոր
տեղում, այնտեղ ուր ամբարուած են զգացմունքնե-
րի հանգոյցները, այնտեղ ուր պահուած են զգայա-
րանքների ծայրերը, մի սուր, անտանելի խոր կսկիծ
զգաց, որից յետոյ դուրս թռաւ նրա բերանից խոր
թառաշ, որը ոչ հոգոց էր, ոչ հեծկտանք, այլ հող-
ւոյ ու մարմնի դառն վշտի ու տանջանքի արտայայ-
տութիւն...: Նրան հետեց երկրորդ թառանշը, որը
սակայն դուրս չեկաւ նրա բերանից, այլ շնչափողի
մէջ կանդ առաւ. հուպտուեց նրա որկորին ու սկսեց
նրան խեղտել... Ճնշել սիրտը, դադարեցնել աւալ
նրա շնչառութիւնը և սառեցնել արիւնը երակների
մէջ...

Մանուշակը ցնցուեց, նրա աչքերը կարծես
դուրս թռան ակնակապիճներից, մազերը փշաբա-
զուեցան ու գէմքը այլակերպուեց... Բայց վիշտն
ու տանջանքը սրա սիրտը բլբլում էին, մորմորում
ու իրենց անուորմ ճանկերը դարձնում դէպի թը-
շուառ աղջկայ ուղեղը, այնտեղ, ուր թույլ կերպով
նստած էր նրա գիտակցութիւնը, ու երբ նրանք
հասան այնտեղ, այն ժամանակ Մանուշակը իւր
զլխում զգաց մի այնպիսի տաժանելի ցաւ, մի այն-
պիսի սոսկալի հարուած, որից նրա ամբողջ մար-
մինը ցնցուեց ու նա անհարկուած կանգնած տեղից,
յանկարծ մի թռիչք արաւ, գերեզմանից մի քանի

բայ հետո փախաւ, կռացաւ, մի քանի խոտ պոկեց,
չարտեց դէպի գերեզմանը ու խոր քրքիջ արձակելով,
վազեց լայն դաշտի միջով...

Խա... խա... խա... դեռ լուռ էր նրա
բոբշի ձայնը ու սառսուռով լցնում մարդու մար-
մինը...

Խեղճ... նա արդէն խելագարուել էր...

Handwritten notes:
այն սեպտեմբեր 5 1877 թ.
այն աշխատանքի կարգ է առնել այն շունկ
հետեւ շունկ
չկա այն առաջ
ԼԳ. արդարեւ

Handwritten: 1875 թ.

ՀԻՒՍՒՍԻ ԱՐԾԻԻԸ

բեանք ընկաւ *): Գերի ընկաւ Հատան խա-
նը իւր վեց թէ կօթը խաների հետ, չորս հարար
սարվազով, չորս զրոշակով և մօտ հարիւր մեծ ու
փոքր թնդանօթներով: Ընկաւ վերջապէս Երևանի
խանութեան բռնակալ տիրապետութիւնը, բայց ռու-
սական յաղթական զօրքերը դրանով էլ չը բաւակա-
նացան, նրանք առաջ խաղացին ու անարդել մտան
Պարսիկաստանի սիրտը՝ նուաճեցին Թաւրիզը:

Պարսիկները նեղն ընկան, հաշտութիւն խնդրե-
ցին, բայց այդ հաշտութիւնը չը կայացաւ: Ռուսաց

*) Հոկտեմբերի 1-ին 1827 թ.

զօրքերը նորից առաջ բայեցին դէպի Թէհրան և
մինը միւսի յետեւից առան Խոյն, Սարմաստը, Մա-
րաղան, Ուրմեան և այլ քաղաքներ:

Հարուածը ծանր էր պարսիկների համար, նրանք
խոստովանեցին իրենց անզօրութիւնը և գլուխ խոնար-
հեցնելով Հիւսիսի Արժուին, հաշտութիւն խնդրեցին:

1828 թուականին փետրուարի 9-ին այդ հաշ-
տութիւնը կայացաւ Թիւրքմենչայ անուանեալ փոք-
րիկ գիւղում, որի զօրութեամբ Հայաստանի սիրտը,
Սրբաբաղեան աշխարհը իւր նուիրական Ս.Թոռով
ընդ միշտ մնաց քրիստոնեայ պետութեան հզօր
պաշտպանութեան ներքոյ: Եւ վիհապանձ Մասիսի
ու Արագածի գլխին սկսեց սաւառնել ՀԻՒՍՒՍԻ
ԵՐԿԳԷՐԵՍ ԱՐԾԻԻԸ...

Թիւրքմենչայի գաշնազրից յետոյ տարիներ
անցան: Այնտեղ ուր առաջ տիրում էր արհաւիրքը,
տիրեց խաղաղութիւն, ուր տիրում էր խաւարը,
Լ'յս սփռեցաւ: Այնտեղից՝ որտեղից լուռ էին լաց
ու արցունքները, լուռեցին երգի ուրախ հնչիւնները
ու հարսանեաց սիրուն տաղերը... Երկիրն ու մար-
դիկը կենդանացան: Խոսքանացած դաշտերը ծաղկե-
ցին ու կանաչեցին, հասունացած արտերը ծովի
նման ծփացին ու օրօրուելով քնքշաբար սոսափին
արձակեցին, վեր բարձրացրին գլուխները, ողջոյն
տուրին ՀԻՒՍՒՍԻ ԱՐԾԻԻԸՆ, որը արթուն հսկում էր
նոցա, առանց թոյլ տալու կսխան տալ բարբարոս-
ների ու աւաղակների ոտքերի տակ...

Կեանքը փոխուել էր, տանջանքի աշխարհը

գրախօտի փոխարկուելի: Խաւարը անյայտացիլ էր և լայսը սփռուելի: Գիտութիւններն ու արուեստը տարածուել այդ երկրի մէջ, քաղաքացին ու գիւղացին գոհունակութեամբ վեր բարձրացնելով իրանց աշըւարը, կեանք և արեւշատութիւն կին մալթում իրենց գլխին սաւառնոյ ՀԻՄԻՍԻ ԱՐԾԻԻԻՆ...

Եւ ԱՐԾԻԻԸ գոհունակութեամբ ժպտում էր ցած նայելով, ուր՝ իւր ոտքերի տակ, ձեռք ձեռք տուած, ինչպէս եղբայր, ապրում են զանազան ազգութիւններ, հայն ու վրացին, թուրքն ու պարսիկը և այլ զանազան ազգեր, առանց աշը ունենալու մէկի կամ միւսի կեանքին ու գոյրին...

Վ Ե Ր Զ:

Յ Ա Ն Կ.

	Էրես
Յառաջարանի տեղ	ա
Ա. Հառաչանքի և տանջանքի աշխարհը	9.
Բ. Փախստականներ	13.
Գ. Ասլան	18.
Դ. Սրտի մէջ կայծեր	22.
Ե. Ներսէս սրբազանը	29.
Զ. Վիշտ	37.
Է. Վշտի արձագանքը	42.
Ը. Կենդանի ընծան	47.
Թ. Հայ ընտանիք	56.
Ժ. Գտաւ	59.
ԺԱ. Խաչեցէ՛ք նրան	65.
ԺԲ. Կրակի միջից	71.
ԺԳ. Կոիւղ	77.
ԺԴ. Փախուստ	84.
ԺԵ. Խաչ և սուր	88.
ԺԶ. Չիւնի մէջ	92.
ԺԷ. Գնչուհու գուշակութիւնը	101.
ԺԸ. Բանակում	106.
ԺԹ. Պարսիկների բանակում	115.
ԻԹ. Անուրջը	123.
ԻԱ. Կեանքից էլ թանկ	129.
ԻԲ. Ռուսներն Էջմիածնում	138.
ԻԳ. Էջմիածնի պաշարումը	142.

ԻԴ. Աշտարակի պատերազմը	. . .	148.
ԻԵ. Ռոզածիզ Յակոբը	. . .	154.
ԻԶ. Նահատակներ	. . .	159.
ԻԸ. Արինոտ դաշտը	. . .	163.
ԻԸ. Պատմական անցքերից	. . .	169.
ԻԹ. Տիֆը	. . .	171.
Լ. Գազանուժին	. . .	176.
ԼԱ. Թնդանօթի ղերանում	. . .	187.
ԼԲ. Երեւանի առումը	. . .	193.
ԼԳ. Արտասուքների պատկը	. . .	200.
ԼԴ. Հիսիսի Արծիւը	. . .	206.

Կրթութեան նախարարութեան
 28/II 57 թ. Զ.

Ընդհանուր կրթական
 ստանդարտի հարցերի
 մասին, որոնցում կայ
 հարցաթուղթի մասին

Կարգի
 25/II 52

Պ. Բուրջումյան

9/III 57

« Ազգային գրադարան

NL0321526